

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ 2017- 2018

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

**ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΑΝΤΙΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΣΤΟΝ ΕΠΙΣΗΜΟ ΛΟΓΟ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
(2000-2018)**

Βρεττάκος Ι. Πέτρος

(Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Καραγιαννοπούλου Χαρά)

Πρόλογος

Η σύγχρονη ελληνική κοινωνία ταλανίζεται από φαινόμενα τα οποία την κρατούν δέσμια του κακού εαυτού της. Η Οικονομική Κρίση έφερε στην επιφάνεια της κοινωνικής συνείδησης όλα τα κακώς κείμενα, δημιουργώντας εθνική και ταυτοτική ανασφάλεια στο συντριπτικό μέρος του πληθυσμού της χώρας. Η ευμάρεια κατεδαφίστηκε κάτω από την αλήθεια του δημοσιονομικού χρέους. Οι μέχρι πρότινος τέλει συνθήκες ζωής υπέστησαν ριζική αλλαγή. Αυτή η νέα αλήθεια, η αποκαλυπτική αλήθεια, θα τολμούσε κανείς να πει, δημιούργησε συγκρίσεις με το παρελθόν. Οι ηγετικές προσωπικότητες εκλείπουν, σκέφτονται και κουβεντιάζουν οι πολλοί. Οι πολιτικοί εκλείπουν, οι ιεράρχες εκλείπουν, οι αξίες εκλείπουν.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση θεωρείται ύποπτη για συνωμοσία από αρκετούς Έλληνες. Η χώρα, η ταυτότητα και οι παραδόσεις της θεωρείται πως βρίσκονται σε κίνδυνο επειδή διάφορα σκοτεινά κέντρα επιβουλεύονται την κυριαρχία της. Αυτά τα μυθεύματα έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τον Ορθόδοξο φονταμενταλιστικό λόγο, βασικός εκφραστής του οποίου υπήρξε ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος. Επί της θητείας του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου (1998-2008) η Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία απέκτησε ισχυρό δημόσιο λόγο, και συστηματική εμπλοκή σε πολιτικά ζητήματα. Έχοντας μία δυναμική ρητορική που επικεντρωνόταν στις ευρωσκεπτικιστικές τοποθετήσεις και στα εθνικά ζητήματα, κατάφερνε συχνά να συγκεντρώνει την υποστήριξη του λαού.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς τα κείμενα εκείνης της περιόδου από τις πηγές τους. Στην συγκεκριμένη εργασία γίνεται μία προσπάθεια σύνθεσης και ανάλυσης του φονταμενταλιστικού φαινομένου, μέσα από τον επίσημο λόγο της Εκκλησίας. Είκοσι χρόνια μετά την ενθρόνιση του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, και δέκα μετά τον θάνατό του, πόσο έχουν αλλάξει τα πράγματα στην Ελλάδα; Πόσο έχουν αλλάξει οι διαπρύσιες άλλοτε τοποθετήσεις των ιεραρχών, που από άμβωνος κατακεραύνωναν την πολιτική εξουσία, και πόσο έχει αλλάξει το πνεύμα υποστήριξης του κόσμου απέναντι σε τέτοιες δηλώσεις; Αυτά αποτελούν ορισμένα από τα ερωτήματα που γεννιούνται στο μυαλό όποιου ασχοληθεί με σοβαρότητα και προσοχή σε κείμενα που διατρέχουν είκοσι χρόνια από την ζωή της Εκκλησίας.

Η Εκκλησία από το 2008, με την ενθρόνιση του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου Β', έκανε στροφή 180 μοιρών ως προς την πολιτική της. Σήμερα, ορισμένες φωνές που τοποθετούνται στις άκρες του πολιτικού φάσματος εκφέροντας ρατσιστικό λόγο, τίθενται στο περιθώριο της Εκκλησίας αυτομάτως. Αλλά αναρωτιέται κανείς, μέχρι πότε αυτός ο ήπιων τόνων Αρχιεπίσκοπος θα συγκρατεί ορισμένες συμπεριφορές που είναι καλά ριζωμένες στον φονταμενταλισμό, έναν ελκυστικό δρόμο που ακόμα μνημονεύεται χάρις στον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο;

Οι πρόσφατες δηλώσεις και εξελίξεις σχετικά με το Σύμφωνο Εκκλησίας-Κράτους, φαίνεται πως ναυάγησαν κάτω από το βάρος της πραγματικότητας. Ο Αρχιεπίσκοπος δεν είναι Πάπας, για να αποφασίζει, και οι άλλοι να εκτελούν ανήφιστα. Για άλλη μία φορά, η μνήμη του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου επανήλθε για να δώσει ένα μέτρο σύγκρισης, που δύσκολα υποχωρεί. Και αυτή ίσως είναι η πιο ενδιαφέρουσα παρατήρηση της νεοελληνικής αντιφατικότητας: Ο κόσμος επιθυμεί την Συμφωνία Εκκλησίας- Κράτους, και ταυτόχρονα επιθυμεί έναν ηγέτη σαν τον Χριστόδουλο.

Μόνον ο χρόνος μπορεί να δείξει τι θα γίνει στο μέλλον. Αλλά η γνώση του άμεσου παρελθόντος, μπορεί να δείξει τι οδηγεί το παρόν.

Οφείλω ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, κα Χαρά Καραγιαννοπούλου, για την αμέριστη βοήθεια που μου προσέφερε, υλική και πνευματική, δίχως την οποία, αυτή η εργασία θα ήταν πολύ δύσκολο να γραφτεί και να ολοκληρωθεί.

Σύνοψη

Η πορεία του ελληνορθόδοξου φονταμενταλιστικού λόγου είχε αυξομειώσεις έντασης, οι οποίες σχετίζονται με τα κοινωνικο-πολιτικά δρώμενα που λάμβαναν χώρα στην Ελλάδα, αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο. Η παρούσα διπλωματική εργασία ασχολείται με τις επίσημες τοποθετήσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος την χρονική περίοδο 2000-2018 όσον αφορά ευρωσκεπτικιστικές δηλώσεις, καθώς και όσον αφορά εθνικιστικές εξάρσεις. Αυτά τα δύο είναι μεταξύ τους συνδεδεμένα με απόλυτο τρόπο, καθώς η ταυτότητα πολλές φορές δομείται με όρους αντιθετικής σύγκρισης.

Ο φονταμενταλιστικός λόγος επί Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου εκφραζόταν επίσημα στην Ελλαδική Ορθόδοξη Εκκλησία μέσα από δηλώσεις, τοποθετήσεις και συζητήσεις οι οποίες είχαν ως κύρια θέματα αναφοράς την πρόοδο που συντελείται μέσα από την Ευρωπαϊκή Ένωση στα κράτη που συμμετέχουν, και την ελευθερία των λαών αναφορικά με την ιδιοπροσωπία τους. Η Ελλάδα από το 2000 και έπειτα πέρασε μία περίοδο εξευρωπαϊσμού, τουτέστιν, προσάρμοσε το εθνικό δίκαιο και τις κοινωνικές συνθήκες σύμφωνα με τα πρότυπα των υπολοίπων κρατών- μελών της ΕΕ.

Η παρούσα διπλωματική εργασία αναφέρεται στον Ελληνορθόδοξο φονταμενταλισμό, στα επιμέρους χαρακτηριστικά του και στις ιδιαίτερες όψεις του. Γίνεται σύγκριση των δύο Προκαθημένων της Ελλαδικής Εκκλησίας, του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου (1998-2008) και του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου (2008-), έτσι ώστε να καταδειχτεί η εντελώς διαφορετική ηγετική τους προσέγγιση. Επιπροσθέτως, γίνεται αναφορά και σε ορισμένες αμφισημίες και παραδοξότητες στον λόγο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, οι οποίες φαίνεται πως είναι συστατικό στοιχείο της λογικής του φονταμενταλιστικού του λόγου.

Περιεχόμενα

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

.....	1
Πρόλογος.....	2
Σύνοψη	4
Εισαγωγή.....	7
Αποσαφήνιση Όρων και αναφορά στα κύρια ζητήματα της περιόδου (2000- 2018).....	10
Αντιευρωπαϊκός λόγος	10
Εθνικιστικός λόγος	12
α) Το ζήτημα των Ταυτοτήτων	13
β) Ευρωσύνταγμα.....	14
Κεφάλαιο 1: Γενικά χαρακτηριστικά των φονταμενταλισμών- Η περίπτωση του Ορθόδοξου φονταμενταλισμού.....	16
1.1. Το φαινόμενο του φονταμενταλισμού	16
1.2. Ορθόδοξος χριστιανικός φονταμενταλισμός.....	18
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία	22
Κεφάλαιο 3: Ο Ελληνορθόδοξος φονταμενταλισμός από το 2000 έως το 2018 : Αντιευρωπαϊκές και εθνικιστικές τάσεις	24
3.1. Το κοινωνικό-πολιτικό συγκείμενο το 2000.....	24
3.2. Αντιευρωπαϊκός/ Ευρωσκεπτικιστικός λόγος.....	25
3.3. Εθνικιστικός λόγος	34
Κεφάλαιο 4: Αμφισημίες και παραδοξότητες στον αντιευρωπαϊκό και εθνικιστικό λόγο της περιόδου 2000-2008	39
4.1. Αμφισημίες και παραδοξότητες στον λόγο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου	39
Κεφάλαιο 5: Επίσημος Εκκλησιαστικός λόγος της περιόδου 2008-2018	45
Κεφάλαιο 6: Αμφισημία του επίσημου εκκλησιαστικού λόγου της περιόδου 2000-2018	47
6.1. Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (1998-2008)	48
6.2. Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Β΄ (2008-).....	50
6.3. Η τοποθέτηση του Ιερώνυμου για την Ευρωπαϊκή Ένωση.....	53
6.4. Διαφορές απεύθυνσης <i>Προς τον Λαό</i>	54

Συμπεράσματα	56
Βιβλιογραφία	61
Δευτερογενής Βιβλιογραφία.....	61
Αγγλόφωνη.....	61
Ελληνική	64
Πηγές	66

Εισαγωγή

Ο δημόσιος λόγος συχνά αναπαράγει μύθους σχετικά με τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό. Ένας τέτοιος μύθος είναι πως ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός είναι ταυτόσημος με τη βία και την τρομοκρατία. Ένας άλλος καλλιεργεί την εντύπωση πως η μόνη θρησκεία στο πλαίσιο της οποίας μπορεί να γεννηθεί ο φονταμενταλισμός είναι το Ισλάμ (Ball και Dagger, 2011, σελ. 425). Η εμπειρική πραγματικότητα διαψεύδει αμφότερες αυτές τις θέσεις. Πρώτον, οι θρησκευτικοί φονταμενταλισμοί, αν και μοιράζονται πολλά χαρακτηριστικά, εκδηλώνουν ποικιλία συμπεριφορών οι οποίες κυμαίνονται από ήπιες ως εξτρεμιστικές (Marty, 1992:19). Δεύτερον, όλα τα θρησκευτάματα μπορούν να λειτουργήσουν ως δεξαμενή για την ανάδυση φονταμενταλισμών.

Δεν χωρά αμφιβολία πως το ερευνητικό ενδιαφέρον είναι εντονότερο όσον αφορά φονταμενταλισμούς που εκδηλώνουν βίαιη συμπεριφορά, ενώ όσοι εμφανίζονται ήπιοι έλκουν μικρότερο ενδιαφέρον (Davie, 2010). Η παρούσα εργασία θα εστιάσει στον θρησκευτικό φονταμενταλισμό όπως αυτός εκδηλώνεται στην Ελλάδα από το 1998 (έτος ενθρόνισης του Χριστόδουλου Παρασκευαΐδη ως Μητροπολίτη Αθηνών και Αρχιεπισκόπου Πάσης Ελλάδος και χρονική αφετηρία έξαρσης του φαινομένου) ως σήμερα. Ο Ορθόδοξος φονταμενταλισμός λόγω της ήπιας δράσης του (δεν έχει εκδηλώσει, τουλάχιστον μέχρι αυτή τη στιγμή, εξτρεμιστική συμπεριφορά), δεν έχει τύχει ιδιαίτερης μελέτης (βλ. Honohan, C., 2016). Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στα ακόλουθα ερωτήματα: α) υπάρχει και σε ποιο βαθμό θρησκευτικός φονταμενταλισμός στον Ορθόδοξο χώρο στην Ελλάδα; β) ποιά είναι τα χαρακτηριστικά και οι εκφάνσεις του; γ) με ποιούς τρόπους εκδηλώνεται; Πεδίο έρευνας αυτής της μελέτης θα αποτελέσει ο επίσημος θεσμικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος, σε επίπεδο συλλογικού οργάνου (όπως είναι η Ιερά Σύνοδος) και στο επίπεδο των δηλώσεων του Αρχιεπισκόπου. Η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί στην παρούσα έρευνα είναι η συστηματική και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των προς διερεύνηση κειμένων (Berelson, 1952). Το ζητούμενο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου που θα επιχειρηθεί αφορά την ανάλυση των κύριων ζητημάτων, τα οποία αναδύονται μέσα από τα κείμενα που

συνθέτουν το σώμα της παρούσας έρευνας, οι θέσεις που διαμορφώνονται γύρω από αυτά, και η μελέτη των γραμμών επιχειρηματολογίας που χαράσσονται.

Η εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια.

Μιας και σκοπός της διπλωματικής αυτής εργασίας είναι η διερεύνηση του εθνικιστικού και αντιευρωπαϊκού λόγου που εκφέρει η Εκκλησία σε ένα συγκεκριμένο συγκείμενο, κρίνεται απαραίτητο πρώτα απ' όλα να αποσαφηνιστεί η εννοιοδότηση αυτών των όρων και δεύτερον να γίνει μια σύντομη αναφορά στα δύο κυριότερα ζητήματα που απασχολούν το δημόσιο λόγο και φυσικά την Εκκλησία την περίοδο που εκτείνεται η έρευνα, το «θέμα των ταυτοτήτων», που προέκυψε στην αρχή της χιλιετηρίδας, και η ψήφιση της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης η οποία τελικά δεν επικυρώθηκε και ναυάγησε κατόπιν των αρνητικών αποτελεσμάτων στα δημοψηφίσματα στην Ολλανδία και τη Γαλλία αντίστοιχα.

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στα γενικά χαρακτηριστικά των φονταμενταλισμών και εστιάζει στην περίπτωση του ορθόδοξου χριστιανικού φονταμενταλισμού. Ο φονταμενταλισμός (ή οι φονταμενταλισμοί) έχει κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία εκδηλώνουν τον τρόπο σκέψης και δράσης του. Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στον επίσημο λόγο της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Ελλάδος. Θα αναφερθούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φονταμενταλισμού στον Ορθόδοξο εν γένει χώρο, η σημασία της παράδοσης, του μοναχισμού, των Πατέρων της Εκκλησίας, της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, γνωρίσματα τα οποία αναφέρονται από επιστήμονες σε επιστημονικά άρθρα και βιβλία.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά τον ελληνορθόδοξο φονταμενταλισμό και τις εκδηλώσεις του στο διάστημα 2000-2018 διερευνώντας κυρίως τις αντι-ευρωπαϊκές και εθνικιστικές τους τάσεις. Αυτό το κεφάλαιο αποτελεί τον ερευνητικό πυρήνα της εργασίας. Έχοντας μελετηθεί πάνω από 200 τεύχη του περιοδικού «Εκκλησία», καθώς επίσης και τα πολύ σημαντικά κείμενα «Προς τον Λαό», τα οποία αποτελούν τα επίσημα έντυπα της Εκκλησίας της Ελλάδος, γίνεται ποιοτική ανάλυση λόγου αναφορικά με τα ζητούμενα της έρευνας, τα οποία επικεντρώνονται στον αντιευρωπαϊκό και εθνικιστικό λόγο της Εκκλησίας. Η περίοδος της ηγεσίας του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου είναι γεμάτη με παραδείγματα φονταμενταλιστικού λόγου στις άνωθεν υπό μελέτη έννοιες, και η έξαρση αυτών των λόγων σχετίζεται με

συγκεκριμένα πολιτικο- κοινωνικά ζητήματα που αφορούν την ιδέα της διατήρησης της ταυτότητας, του Ελληνισμού, της παράδοσης και της ιστορίας. Χαρακτηριστικές εξάρσεις σημειώνονται στο ζήτημα των Ταυτοτήτων και της ήπιας, δίχως σωματική ατομική ή συλλογική βία, σύγκρουσης Εκκλησίας- Κράτους. Μία άλλη έξαρση σημειώνεται στο θέμα της, υπό συζήτηση και υπό ψήφισιν, τότε, Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης (2002-2007) και του ολοένα μεγαλύτερου βαθμού επιρροής της ΕΕ στα ελληνικά πολιτικά δρώμενα.

Για διάφορους λόγους, που θα αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο σε μία συγκριτική αναλογία πολιτικής Χριστόδουλου- Ιερώνυμου, η στάση του φονταμενταλιστικού επιθετικού και αμυντικού λόγου είχε αυξομειώσεις έντασης, καθώς το ενδιαφέρον και η προσοχή της Εκκλησίας στρεφόταν σε άλλα ζητήματα. Η ανάπτυξη του φονταμενταλιστικού λόγου συνδέεται στενά με την στάση του εκάστοτε προκαθήμενου της Εκκλησίας. Επί Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου, οι τοποθετήσεις σε πολιτικά ζητήματα απέκτησαν εντελώς διαφορετική έκφραση, αμβλύνοντας τις διαφορές μεταξύ Εκκλησίας- Κράτους, αποκτώντας ένα προφίλ κοινωνικής διακονίας, γυρίζοντας πίσω στις αρχές της μη-ανάμειξης ή, έστω, της διακριτικής ανάμειξης της Εκκλησίας στα ζητήματα της Πολιτείας.

Στο τρίτο κεφάλαιο συζητούνται οι αμφισημίες και οι παραδοξότητες που συνδέονται με τον αντι-ευρωπαϊκό και εθνικιστικό λόγο της Εκκλησίας την περίοδο 2000-2008. Για να φανεί η πολύπλευρη πραγματικότητα, πρέπει να γίνει αναφορά και στον αντι-φονταμενταλιστικό λόγο που έχει επίσης εκφραστεί κατά την ίδια περίοδο. Αυτές οι τοποθετήσεις αποτελούν παραδοξότητες και αντιφατικότητες και συνθέτουν μια κριτική στάση απέναντι στον αντιευρωπαϊκό και εθνικιστικό λόγο που έχει η ίδια πηγή εκφράσει. Αυτές οι αμφισημίες και παραδοξότητες, αυτές οι λογικές ασυνέχειες, είναι οργανικό κομμάτι της ταυτότητας λόγου εκείνης της εποχής 2000-2008, και μάλιστα, η άνεση με την οποία παίρνονται αυτές οι ολωσδιόλου διαφορετικές στάσεις στα ίδια θέματα, δείχνει πως δεν υπάρχει συνειδητοποίηση της αντιφατικότητας από την πλευρά της Εκκλησίας και του Προκαθήμενού της.

Το τέταρτο κεφάλαιο επιχειρεί μια σύγκριση στο λόγο Χριστοδούλου- Ιερωνύμου όσον αφορά τον φονταμενταλιστικό, αντι-ευρωπαϊκό και εθνικιστικό λόγο που κάποτε εκφράζει η Επίσημη Εκκλησία. Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος ξεκίνησε την πορεία του με διαθέσεις σύγκρουσης, και είχε ως στόχο την αύξηση του

κύρους της Εκκλησίας της Ελλάδος, τόσο σε εγχώριο- πολιτικό επίπεδο, όσο και σε διεθνές. Γι' αυτό, διεκδικώντας πολλά πράγματα ταυτόχρονα, οριοθέτησε βάσει του φονταμενταλιστικού του λόγου τις θέσεις της Εκκλησίας και τις διεκδικήσεις της. Η παρουσία και η δράση του δεν περιορίστηκε στα πλαίσια μιας ποιμαντικής διακονίας, αλλά πήρε έντονο χαρακτήρα και σε πολιτικά δρώμενα, διεκδικώντας σημαίνοντα ρόλο στην λήψη πολιτικών αποφάσεων, χωρίς, ωστόσο, να προχωράει ανοιχτά σε σύγκρουση με την πολιτεία.

Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος, μπορεί να ισχυριστεί κάποιος πως είναι εντελώς αντίθετος ως προς τις θέσεις του προκατόχου του. Ο ίδιος έχει έναν ήπιο, διαλλακτικό λόγο και η πολιτική ανάμειξή του είναι ελάχιστη έως μηδαμινή. Στόχος του είναι να γυρίσει την Εκκλησία στις ανάγκες των πιστών της και να βοηθήσει όσο μπορεί ώστε να αποτελεί παράγοντα διακονίας, ομόνοιας και αγάπης. Η στάση του απέναντι στην ΕΕ είναι θετική. Το κύριο βάρος των δραστηριοτήτων του έχει πέσει στην επανανακάλυψη του χριστιανισμού και στην κοινωνική βοήθεια, όπου αιτείται και απαιτείται, λόγω της Οικονομικής Κρίσης.

Αποσαφήνιση Όρων και αναφορά στα κύρια ζητήματα της περιόδου (2000- 2018)

Αντιευρωπαϊκός λόγος

Αντιευρωπαϊκός λόγος ονομάζεται οποιοσδήποτε λόγος, επιχειρηματολογία ή ρητορική στέκεται κριτικά εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των στόχων της, της πολιτικής της και, γενικότερα, των ενεργειών και της ολοκλήρωσής της (Ultan και Ornek, 2015, σελ. 49). Οι υπέρμαχοι αυτής της στάσης αντιδρούν εν μέρει ή καθ' ολοκληρίαν με την πολιτική ενωσιακή προοπτική της Ε.Ε. Ένας από τους πιο έγκυρους ορισμούς είναι αυτός της Taggart ως “η εναντίωση και η αμφισβήτηση της διαδικασίας της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης”¹. (Taggart, 1998, σελ.365) Ο όρος

¹ Όπου υπάρχει απόσπασμα ξενόγλωσσου συγγραφέα εντός εισαγωγικών, έχει γίνει ελεύθερη μετάφραση από τα αγγλικά στα ελληνικά, με σεβασμό προς την ακριβέστερη απόδοση του νοήματος. Για οποιαδήποτε παράλειψη ή ενδεχόμενο μεταφραστικό σφάλμα, υπεύθυνος καθίσταται αποκλειστικά ο συγγραφέας της διπλωματικής εργασίας.

“ευρωσκεπτικισμός” χρησιμοποιείται εξίσου συχνά για να δηλώσει αυτή την αντίθεση. Υποδηλώνει δε την αδυναμία και την αμφισβήτηση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

Ο αντιευρωπαϊκός ή ευρωσκεπτικιστικός λόγος διακρίνεται σε δύο είδη: Στον σκληρό αντιευρωπαϊκό ή ευρωσκεπτικιστικό λόγο και στον ήπιο αντιευρωπαϊκό ή ευρωσκεπτικιστικό λόγο (Ultan και Ornek, 2015, σελ. 50).

Ο σκληρός ευρωσκεπτικισμός αποτελεί μία ολική αντίδραση αρχών απέναντι στην ΕΕ και επιτίθεται σε όλες τις πτυχές της. Τα πολιτικά κόμματα ή οι φορείς οι οποίοι εκφράζονται εναντίον της ΕΕ νιώθουν πως απειλείται η ακεραιότητα των εθνών- κρατών, καθώς και η ελευθερία των ίδιων. Αυτή η στάση μπορεί να οδηγήσει ακόμα και σε Ευρωφοβία (Milardovic, 2009, σελ.43) Χαρακτηριστικό παράδειγμα ακρο-δεξιών κομμάτων τα οποία έχουν απόλυτα σκληρή αντιευρωπαϊκή στάση είναι στην Ελλάδα η Χρυσή Αυγή, και στην Μ. Βρετανία, το UKIP (Papastathis, 2015, σελ. 218-247).

Ο ήπιος ευρωσκεπτικισμός είναι λιγότερο επιθετικός και λιγότερο ακραίος. Είναι περισσότερο επιφυλακτικός παρά αντίθετος, και συνήθως είναι σε ορισμένες πτυχές, και όχι καθ’ ολοκληρίαν. Ήπιος ευρωσκεπτικισμός είναι όταν δεν υπάρχει αντίθεση αρχών απέναντι στην Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ή την συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά υπάρχει προβληματισμός αναφορικά με μία πολιτική ή κάποιες πολιτικές της, και αυτό οδηγεί στην θεμιτή αντίθεση απέναντί της, ή, όπου υπάρχει, μία αίσθηση ενός «εθνικού συμφέροντος» το οποίο βρίσκεται σε απόσταση από τον στόχο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. (Taggart και Szczerbiak, 2002, σελ.7) Ο ήπιος αντιευρωπαϊκός λόγος έχει διακυμάνσεις και μπορεί να αναθεωρήσει την στάση του προς μία ακόμα πιο ήπια πλευρά. Ουσιαστικά, αυτό το οποίο πρεσβεύει, είναι η μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και ανεξαρτησία των εθνικών κρατών που παίρνουν μέρος στην ΕΕ.

Εθνικιστικός λόγος

Η προσπάθεια ορισμού του *εθνικιστικού λόγου* είναι πιο δύσκολη σε σχέση με τον αντιευρωπαϊκό ή ευρωσκεπτικιστικό λόγο. Και αυτό, γιατί ο αντιευρωπαϊκός λόγος είναι ένα αντιδραστικό πολιτικό φαινόμενο εναντίον της ΕΕ και των πολιτικών της, ενώ ο εθνικιστικός λόγος έχει μεγαλύτερη ιστορία, τουλάχιστον δύο αιώνων, και πολλές επιμέρους διαφοροποιήσεις.

Η σχετική επιστημονική συζήτηση είναι διχασμένη αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του. Αρχικά πρέπει να επισημανθεί πως υπάρχουν δύο απόψεις σχετικά με τη γέννηση του όρου και της ιδέας. Η πρώτη υποστηρίζει πως η έννοια του έθνους δημιουργήθηκε από τον εθνικισμό (Γαλλική σχολή- πολιτικός εθνικισμός- civic nationalism) (Kedourie, 1960/1996:56---86), και η δεύτερη, πως το έθνος προϋπήρχε του φαινομένου του εθνικισμού, και πως αποτελεί μία αναλλοίωτη στον χρόνο οντότητα (Γερμανική σχολή- εθνοτικός εθνικισμός- ethnic nationalism)(Καιρίδης, 2015, σελ. 50-51).

Μιας όμως ο σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι να εμπλακεί στην συγκεκριμένη συζήτηση, εστιάζουμε στα χαρακτηριστικά του εθνικισμού που κάθε ένα από τα ρεύματα σκέψης παραθέτουν όσον αφορά τον εθνικισμό, με την ελπίδα να γίνει σαφής η εννοιοδότηση του όρου.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Elie Kedourie, «“ο εθνικισμός είναι μία θεωρία (Doctrine) που εφευρέθηκε στην Ευρώπη στην αρχή του 19ου αιώνα η οποία υποστηρίζει ότι η ανθρωπότητα είναι φυσικά διαιρεμένη σε έθνη, τα έθνη γνωρίζονται από κάποια βέβαια χαρακτηριστικά και ότι μοναδικός νομιμοποιημένος τύπος διακυβέρνησης είναι η εθνική αυτοκυβέρνηση».” (Kedourie, 2008, σελ. 1). Ένας άλλος ορισμός μας λέει πως «ορίζουμε τον εθνικισμό ως μία ιδεολογία της νεωτερικότητας δια της οποίας ομάδες διανοουμένων, κοινωνικά κινήματα ή και πολιτικές ενώσεις επιδιώκουν τη διαμόρφωση συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων, εντός μιας ορισμένης κάθε φορά επικράτειας, και η οποία συγκροτείται γύρω από το ““άδειο”” σημαίνον ““έθνος””, προσδίδοντάς του ταυτοχρόνως νόημα».” (Δεμερτζής, 1996, σελ. 56).

Σημαντική παρατήρηση είναι το γεγονός πως «ο εθνικισμός, ως μαζικό συναίσθημα, σχεδόν πάντα λαμβάνει υπόψη του μιαν αντίπαλη εθνικότητα[...] Πρόκειται για σχέσεις αλληλοσύστασης, εφόσον ο κάθε εθνικισμός σχηματίζεται σε σχέση με κάποιον άλλον (ους)».” (Δεμερτζής, 1996, σελ. 163- 4)

Εθνικιστικός λόγος είναι εκείνος ο λόγος ο οποίος αναφέρεται στο εκάστοτε έθνος ως απόλυτη αξία, το αντιπαραβάλλει με άλλα ώστε να δείξει την ανωτερότητά του, και έχει συντηρητικές πολιτικές και κοινωνικές αναφορές (Smith, 1998).

Εκτός όμως των δύο βασικών όρων, και εννοιών γύρω από τις οποίες στρέφεται η παρούσα μελέτη, και συνυπολογίζοντας την αξία του συγκεκριμένου εντός του οποίου εκδηλώνονται τα φαινόμενα και εκφέρεται ο λόγος, θα γίνει, στο σημείο αυτό, σύντομη αναφορά στα δύο κύρια ζητήματα που ταλάνισαν το δημόσιο λόγο (και φυσικά τον επίσημο εκκλησιαστικό λόγο) την περίοδο 2000- 2018.

α) Το ζήτημα των Ταυτοτήτων

Το 2000, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ σχεδίαζε την αναγκαστική διαγραφή του θρησκευματος από τις αστυνομικές ταυτότητες, βάσει της λογικής της Συμφωνίας του Σένγκεν (1995) και της νομοθεσίας (2472/1997) περί των προσωπικών δεδομένων (Papageorgiou, 2017, σελ. 103-133). Αυτό αποτέλεσε την αιτία για την μεγάλη σύγκρουση μεταξύ κράτους- Εκκλησίας, η οποία είχε πνευματικό υπόβαθρο και πολιτικό σκοπό.

Η κυβέρνηση και οι εκπρόσωποι της εκκοσμίκευσης τάσσονταν αναφανδόν υπέρ της αλλαγής, ενώ μέρος της αντιπολίτευσης και το σύνολο της Εκκλησίας της Ελλάδος τάσσονταν υπέρ της αναγραφής του θρησκευματος, στηριζόμενοι στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης. Κατά τη διάρκεια της διαμάχης, η οποία κράτησε με αυξομειώσεις από το 2000 έως το 2002, εμφανίστηκε ένα φαινόμενο διχασμού στην πολιτική σκηνή και την κοινωνία, ένα ρήγμα, μία τομή μεταξύ εκείνων που ήταν υπέρ της κοσμικότητας και της πορείας εξευρωπαϊσμού της χώρας αφ’ ενός, και μεταξύ εκείνων που ήταν υπέρ της παράδοσης, του έθνους, και της πατρίδας αφ’ ετέρου (Molokotos-Liederman, 2007, σελ. 189-191).

Αυτή η διαμάχη η οποία περνάει εξάρσεις και υφέσεις, ανέδειξε πλέγματα επιχειρημάτων των δύο πλευρών, τα οποία αφ' ενός είναι υπέρ της κοσμικότητας και έχουν έναν αντικληρικό λόγο, και αφ' ετέρου είναι αντιευρωπαϊκά/ ευρωσκεπτικιστικά και έχουν εθνικιστικά στοιχεία.

β) Ευρωσύνταγμα

Από τις αρχές του 2000 περίπου, άρχισε μία συζήτηση στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, για την υιοθέτηση ενός κοινού Συντάγματος των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό το Σύνταγμα θα αποτύπωνε τις αξίες της ΕΕ σε ένα κείμενο, το οποίο δεν θα είχε δεσμευτικό χαρακτήρα για τα κράτη- μέλη που θα το υιοθετούσαν – τουλάχιστον όχι ως Σύνταγμα. Πολλές φωνές τάχθηκαν με σκεπτικισμό και αμφιβολίες απέναντι στο υπό ψήφισιν Ευρωσύνταγμα εκφράζοντας προβληματισμό ανάλογο με τον ακόλουθο,

«“Η ιδέα από την οποία ξεκίνησε η ένωση τη Ευρώπης ήταν η ειρήνη. Η ιδέα που την κινητοποίησε και την εμπύχωσε όλα αυτά τα χρόνια ήταν η ενιαία αγορά. Ποια μεγάλη ιδέα καθοδηγεί σήμερα την συνταγματοποίησή της; Ποια ιδέα μπορεί να συγκινήσει σήμερα τους λαούς της Ευρώπης και να τους κάνει να ενδιαφερθούν και να συμμετάσχουν στην οικοδόμηση της συνταγματικής Ευρώπης; Τι τους προσφέρεται; Ένα «Σύνταγμα» γεμάτο από συμβολισμό και παράδοση, αλλά άδειο από δημοκρατική ουσία και κοινωνικό περιεχόμενο»”(Μανιτάκης)

Η Εκκλησία της Ελλάδας αντέδρασε αμέσως στο υπό ψήφισιν Ευρωσύνταγμα, και μία σειρά παραπόνων, γραμμάτων και δηλώσεων έδειξαν την αποδοκιμασία της για τις προτάσεις του Ευρωσυντάγματος. Δεν ήταν όμως μόνον η Εκκλησία της Ελλάδας, αλλά και η Ρωμαιοκαθολική, καθώς και όλα τα μεγάλα προτεσταντικά δόγματα στην Ευρώπη, τα οποία αντέδρασαν συντονισμένα ενάντια στις προτεινόμενες προτάσεις (Ιωάννου, 2013, σελ. 587-603). Μάλιστα, κατά την διάρκεια της επίσκεψης του Ρωμαίου Ποντίφηκα στην Αθήνα, στις 4 Μαΐου του 2001, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος και ο Πάπας Ρώμης Ιωάννης- Παύλος Β' έβγαλαν κοινή δήλωση, και στο σημείο 6 είναι εμφανές πως μιλούν για το Ευρωσύνταγμα, όταν λένε ότι:

«“Θα αφιερώσουμε δε, τας δυνάμεις μας ώστε αι χριστιανικαί ρίζαι της Ευρώπης και η χριστιανική της ψυχή να διατηρηθώσι αλώβητοι»”².

² Κοινή δήλωση του Πάπα Ιωάννου Παύλου του Β' και του Μακαριώτατου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλου ενώπιον του Βήματος του Αποστόλου των Εθνών Παύλου, 2001, σελ.386-387.

Κεφάλαιο 1: Γενικά χαρακτηριστικά των φονταμενταλισμών- Η περίπτωση του Ορθόδοξου φονταμενταλισμού

1.1. Το φαινόμενο του φονταμενταλισμού

Ο φονταμενταλισμός μπορεί να αναδυθεί σε οποιαδήποτε θρησκεία και σε οποιοδήποτε θρησκευτικό δόγμα ή ομολογία πίστης. Ο φονταμενταλισμός αποτελεί παρέκκλιση από την κανονικότητα, αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα, αποτελεί έναν διαστρεβλωμένο κώδικα αναφοράς πάνω στις ορθές αντιλήψεις της εκάστοτε θρησκείας (Ball και Dagger, 2011, σελ. 430).

Στις μέρες μας ο δημόσιος λόγος υιοθετεί μια ουσιοκρατική προσέγγιση ταυτίζοντας τον φονταμενταλισμό με το Ισλάμ κυρίως λόγω του τρομοκρατικού χτυπήματος της 11ης Σεπτεμβρίου του 2001 και της δράσης του ΙΣΙΣ (τον αιματηρό και μακρόβιο πόλεμο στη Συρία και το Ιράκ). Πέρα από τον μύθο της ταύτισης του Ισλάμ με τον φονταμενταλισμό, διαμεσολαβείται ευρέως και η άποψη πως ο φονταμενταλισμός είναι πάντα βίαιος και μάλιστα εκδηλώνεται με τη μορφή ακραίας βίας (τρομοκρατίας).

Η πραγματικότητα είναι όμως διαφορετική, καθώς υπάρχουν διακυμάνσεις και διαφοροποιήσεις, που εκκινούν την αντίθεση από μία ήπια κριτική λόγου με φονταμενταλιστικά στοιχεία, και μπορεί να καταλήξουν στον ανοιχτό πόλεμο κατά των πάντων όσων δεν ενστερνίζονται τις απόψεις του συγκεκριμένου φονταμενταλισμού, οδηγώντας σε αιματοκύλισμα και χάος (Heywood, 2005).

Ο Haynes τονίζει πως ο όρος «θρησκευτικός φονταμενταλισμός» είναι δύσκολο να οριστεί (Haynes, 2008, σελ. 159-173). Πολλές φορές χρησιμοποιείται πιο γενικά απ' όσο πρέπει, άλλες φορές λανθασμένα, άλλες φορές πάλι, χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο. Επισημαίνει, ωστόσο, πως υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία μεταξύ των φονταμενταλισμών: α) η επιθυμία της επιστροφής στις αγνές ρίζες, β) η επιθετική στάση απέναντι στον σύγχρονο δυτικό τρόπο ζωής, γ) το γεγονός πως μία μειονότητα μένει ητλημένα εκτός κοινωνίας, και επομένως, διαφοροποιείται από αυτήν εμφανώς, δ) η επιθυμία να αλλάξει η κοσμικότητα και στη θέση της να μουν ζητήματα θρησκευτικής και ηθικής καθαρότητας, και, ε) η

πατριαρχική και ιεραρχική δομή σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων (Haynes, 2008, σελ. 161).

Ο Richard T. Antoun επισημαίνει πως «το ήθος του φονταμενταλισμού και η συγκινησιακή του αντίθεση προέρχεται από μια έκρηξη και διαμαρτυρία κατά της προσπάθειας εκκοσμίκευσης της κοινωνίας» (Antoun, 2010, σελ. 231). Η εκκοσμίκευση, επομένως, παίζει έναν πρωτεύοντα ρόλο για την αντίδραση των φονταμενταλιστών. Ταυτίζοντας τις προσπάθειες εκκοσμίκευσης με τον δυτικό τρόπο ζωής, και τις δυτικές δημοκρατίες με την αθεΐα, η αντίδραση των φονταμενταλιστών έχει ως σκοπό την διάσωση της ταυτότητας που πραγματοποιείται μέσω του αντιδυτικού αγώνα.

Ο Scott Appleby αναφέρεται σε ό,τι οι φονταμενταλισμοί κατηγοριοποιούν ως απειλή/ες. Μεταξύ λοιπόν όσων εκλαμβάνονται ως απειλή είναι: α) Ο θρησκευτικός πλουραλισμός, ο οποίος εξαλείφει τις παραδοσιακές θρησκευτικές τομές και εισχωρεί εντός των κλειστών συστημάτων, β) ο σχετικισμός (relativism) ο οποίος είναι το αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης και της φιλελευθεροποίησης των κοινωνιών, γ) η σύγχυση των σύγχρονων ανθρώπων σχετικά με την ταυτότητά τους, οι οποίοι πιστεύουν εσφαλμένα πως μπορούν να ανήκουν σε περισσότερες από μία κουλτούρες, οι οποίες είναι μεταξύ τους ασύμβατες, και δ) η εκκοσμίκευση (Appleby and Goodin, 2007, σελ. 405- 406).

Εύκολα μπορεί να παρατηρήσει κανείς πως η εναντίωση στην έννοια της εκκοσμίκευσης αποτελεί μία από τις βασικές αρχές των φονταμενταλιστών για την ακραία τοποθέτησή τους. Ο Appleby και ο Antoun συμφωνούν στα χαρακτηριστικά των φονταμενταλισμών. Ο εκσυγχρονισμός αποτελεί για πολλούς φονταμενταλιστές το όχημα της δυτικής εκκοσμίκευσης, τον πειρασμό για τη φυγή από τις πνευματικές ρίζες, και την αιτία η οποία οδηγεί σε αυτήν την ανάληψη φονταμενταλιστικής στάσης.

Ο David Lehman τονίζει πως οι φονταμενταλισμοί δεν είναι ένα φαινόμενο απομονωμένο, που ζει στον δικό του ξεχωριστό κόσμο. Οι ίδιοι οι φονταμενταλισμοί έχουν επίγνωση των λειτουργιών και των δυσκολιών στην κοινωνία. Το να θεωρηθεί πως η οικονομική παγκοσμιοποίηση θα ομογενοποιήσει όλον τον κόσμο και όλες τις διαφορετικές κουλτούρες, είναι ένα μεγάλο λάθος, ή μεγάλη εθελοτυφλία (Lehmann, 1998).

Ο φονταμενταλισμός είναι μία επιστροφή στο πρωταρχικό με υπερβολική προσήλωση στο γράμμα του νόμου, με ηγεμονική ανάγνωση των (ιερών) γραφών και στις τελετουργίες (Lehmann, 1998, σελ. 607-634). Οι φονταμενταλισμοί μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες με βάση τα χαρακτηριστικά τους: στην κοινωνιολογική, στην δογματική και στην φαντασιακή. Η πρώτη κατηγορία αφορά την αποστολή και τον διαχωρισμό από τους Άλλους. Η δεύτερη αφορά το αλάθητο των ιερών κειμένων και την αποστροφή απέναντι σε οποιαδήποτε νέα ερμηνεία τους. Η τρίτη κατηγορία είναι αυτή που διακρίνει τους παλιότερους φονταμενταλισμούς απ'τους νεότερους (Lehmann, 1998, σελ. 616-617).

1.2. Ορθόδοξος χριστιανικός φονταμενταλισμός

Ο Cyril Hovorun στο άρθρο του «Orthodox Fundamentalism: From Religion to Politics» αναλύει τον ορθόδοξο χριστιανικό φονταμενταλισμό με στόχο να φωτίσει την κατάσταση στην εμπόλεμη και διαταραγμένη Ουκρανία του σήμερα. Τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει, ωστόσο, έχουν γενικό χαρακτήρα και δεν εξαντλούνται μόνον στην Ουκρανική περίπτωση.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Hovorun ο ορθόδοξος φονταμενταλιστικός χριστιανισμός παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά :α) η *γεροντολατρεία*, η ειδωλοποίηση δηλαδή των ασκητών ή των μοναχών εκείνων που, κατά τους πιστούς, είναι πεφωτισμένοι και κατέχουν μία απευθείας επαφή με τον Θεό. Αυτοί οι μοναχοί, σύμφωνα με τους φονταμενταλιστές, είναι αλάθητοι και μιλούν εξ' ονόματος του Θεού, και όχι απλά για τον Θεό, β) την ειδωλοποίηση της Πατερικής Παράδοσης. Οι Πατέρες της Εκκλησίας αποτελούν αναμφισβήτητα μία πολύτιμη πηγή πνευματικής ερμηνευτικής των Γραφών και ένα ζωτικό κεφάλαιο της εκκλησιαστικής γραμματείας. Ωστόσο, για τους φονταμενταλιστές, ο σεβασμός ο οποίος πρέπει να χαίρουν, δεν επιδέχεται ουδεμία αμφισβήτηση, και η οποιαδήποτε κριτική στα λεγόμενά τους αποτελεί ασέβεια, τόσο προς τον Θεό, όσο και προς την Ορθόδοξη Παράδοση, γ) την τυπολατρία, την εμμονή δηλαδή στο γράμμα του νόμου και του τύπου, ακόμα κι αν αυτός είναι ξεπερασμένος ή αναχρονιστικός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εμμονής είναι η περίπτωση των παλαιοημερολογιτών, οι οποίοι δεν δέχονται το Γρηγοριανό Ημερολόγιο και εμμένουν στην τυπική χρονολογική

μέτρηση του Ιουλιανού, ακόμα και αν αυτός είναι αστρονομικά εσφαλμένος. Το κυρίως επιχείρημα τους είναι πως καμία Οικουμενική Σύνοδος δεν έχει αποφασίσει για την υιοθέτηση του Γρηγοριανού, επομένως, το Ιουλιανό συνεχίζει να είναι εν ισχύ, δ) την υπερσυντηρητική πολιτική του φύση, η οποία καταλήγει να παίρνει θέση ενάντια στον εκσυγχρονισμό και την νεωτερικότητα. Για τους ορθόδοξους χριστιανούς φονταμενταλιστές, η απειλή κατά της Ορθοδοξίας έρχεται από ό, τι αυτά τα δύο, ο εκσυγχρονισμός και η νεωτερικότητα συνεπάγονται, δηλαδή την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ σε παγκόσμιο επίπεδο, τη δύναμη και την επιρροή άλλων μεγάλων δυνάμεων στα εθνικά κράτη, τα οποία έχουν ως χρέος να διαφυλάξουν την ταυτότητά τους μέσω της θΘρησκείας. Τέτοιες δυνάμεις είναι φερ' ειπείν η ΕΕ και γενικότερα οτιδήποτε δυτικό (στην καταγωγή) (Honorun, 2016, σελ. 57-58).

Τα ίδια χαρακτηριστικά επισημαίνει και ο Χαράλαμπος Βεντης, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση χώρας, όπως ο Honorun (Ventis, 2018).

Ο Γεώργιος Δημακόπουλος (Demakopoulos, 2015) ενώ κατά βάση συμφωνεί με τους προαναφερόμενους μελετητές κάνει λόγο για τρία και όχι τέσσερα χαρακτηριστικά. Δεν περιλαμβάνει δηλαδή αυτό που ο Honorun περιγράφει ως «“τυπολατρία”».

Ο Ορθόδοξος φονταμενταλισμός φαίνεται, σε επίπεδο λόγου και πράξεων, πως μπορεί να γίνει το ίδιο βίαιος με τον προτεσταντικό φονταμενταλισμό, και αυτό γίνεται εμφανές στο παράδειγμα της Ουκρανίας (Honorun, 2016, σελ.59). Επομένως, ο μύθος ο οποίος τοποθετεί την Ορθοδοξία μακριά από τη Δύση και οτιδήποτε συμβαίνει εκεί, δεν επαληθεύεται, καθώς ο φονταμενταλισμός που είναι ένα φαινόμενο που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά στο δυτικό-νεωτερικό περιβάλλον, υπάρχει και στην Ορθοδοξία. Η περίπτωση της Ελλάδας διαφέρει καθώς ο ορθόδοξος χριστιανικός φονταμενταλισμός δεν έχει εκφραστεί με βίαιο τρόπο.

Για τον ελληνορθόδοξο χριστιανικό φονταμενταλισμό, απόλυτες αξίες αποτελούν οι Πατέρες της Εκκλησίας και η Παράδοση σε συνδυασμό με την ελληνικότητά τους. Μία ελληνικότητα όμως διαφορετική, η οποία δεν κρίνεται από τον τρόπο σκέψης, αλλά από την φυλετική καταγωγή. Για αυτή την περηφάνια η οποία έχει κάτι εθνικιστικό μέσα της όταν αντιπαράβάλλεται με τους «Άλλους», έχει γράψει χαρακτηριστικά ο Παντελής Καλαϊτζίδης:

«Πρέπει απαραίτητως να διευκρινιστεί ότι πριν κρατικοποιηθεί και ενταχθεί εντός συγκεκριμένων γεωγραφικών ορίων, ο ελληνισμός ήταν στάση ζωής πνευματική, υπόθεση παιδείας και πολιτισμού ασαφές και ακαθόριστο κράμα θρησκείας, παιδείας, γλώσσας και πνευματικών επιλογών, που δεν μπορούσε να καθοριστί ούτε γεωγραφικά ούτε εθνοφυλετικά. Από τον Ισοκράτη και ύστερα (4ος αιώνας π.Χ.) ο ελληνισμός παύει να είναι υπόθεση αίματος και φυλετικής καταγωγής και αποτελεί πλέον υπόθεση παιδείας και πολιτισμού: ‘«και μάλλον έλληνας καλείσθαι τους της παιδεύσεως της ημετέρας ή τους της κοινής φύσεως μετέχοντας’». Το υπερεθνικό, οικουμενικό πνεύμα του Βυζαντίου θα εδραιώσει ακόμα περισσότερο αυτή την εκδοχή του ελληνισμού. Γι’ αυτό και λέμε, για παράδειγμα, ‘Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας’ και ανάμεσα σ’ αυτούς κατατάσσουμε τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, Σύρο από την Αντιόχεια, όπως και τον Άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό, Άραβα από τη Δαμασκό. Οι Πατέρες αυτοί είναι Έλληνες δια της Ορθοδοξίας, χάρη στην ελληνική γλώσσα και παιδεία, και όχι εξαιτίας της φυλετικής καταγωγής τους» (Καλαϊτζίδης Π., 2000).

Κάτι που πρέπει να σημειωθεί όσον αφορά τον Ορθόδοξο αλλά και τον Ρωμαιοκαθολικό χριστιανισμό είναι το γεγονός της κεντρικής ιεραρχικής δομής εξουσίας τους. Αυτό παρατηρείται πολύ περισσότερο βέβαια στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, όπου ο Πάπας είναι παντοδύναμος και η αρχή της συνοδικότητας είναι τόσο ασθενής, που μοιάζει να είναι το αντίθετο από τις Προτεσταντικές εκκλησίες, οι οποίες έχουν πολύ χαλαρή κεντρική διοίκηση. Στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, απόλυτος ρυθμιστής είναι ο Πάπας Ρώμης εξ ου και η φράση “*Roma locuta, causa finita*”- η Ρώμη, δηλαδή «ο Πάπας, μίλησε, η υπόθεση έκλεισε».

Σε καμία περίπτωση αυτό δεν υφίσταται στον Ορθόδοξο χώρο. Η αρχή της συνοδικότητας είναι καθοριστική και ουσιαστική για την λειτουργία του σώματος της Ιεράς Συνόδου. Ωστόσο, και στην Ορθόδοξη Εκκλησία η κορυφή της ιεραρχίας χαίρει σεβασμού, και έχει τον ρόλο της πνευματικής ηγεσίας. Ο Ηονογυν τονίζει αυτό το γεγονός, επισημαίνοντας πως αποτελεί σημείο ιδιαίτερης σημασίας διότι μπορεί να συμβάλει στην εδραίωση ή την επικράτηση του φονταμενταλισμού ή των φονταμενταλιστικών στοιχείων:

« Παρά την βαθύτητά του, το Fundamentalism Project έδωσε λίγη προσοχή στις ιεραρχικές εκκλησίες όπως αυτή της Ρωμαιοκαθολικής και της Ορθόδοξης

εκκλησίας, όπου ο φονταμενταλισμός έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Στις Προτεσταντικές εκκλησίες, όπου ο φονταμενταλισμός μπορεί να υποστηρίζεται ευρύτατα, δεν μπορεί να υποστηριχθεί, ωστόσο, πως γίνεται υποχρεωτική πολιτική για όλους, καθώς δεν υπάρχει ένα ιεραρχικό κέντρο που να τον επιβάλει. Στις ιεραρχικές εκκλησίες όμως, εάν η ηγεσία υιοθετήσει τον φονταμενταλισμό, τότε γίνεται κοινός τόπος, και, αρκετά αποτελεσματικά, ένα επίσημο δόγμα.» (Honohan, 2016, σελ. 56)

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία που ακολουθείται στην παρούσα έρευνα είναι η συστηματική και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των προς διερεύνηση κειμένων (Berelson, 1952). Το ζητούμενο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου που επιχειρείται εδώ είναι η εύρεση και η ανάλυση των κύριων ζητημάτων, τα οποία αναδύονται μέσα από τα κείμενα που συνθέτουν το σώμα της παρούσας έρευνας, η σύγκριση των θέσεων που διαμορφώνονται γύρω από αυτά, και η μελέτη των γραμμών επιχειρηματολογίας που χαράσσονται. Η ανάλυση στοχεύει, πρώτον, στον προσδιορισμό των κύριων θέσεων που εκφράζονται και των κύριων ομάδων που τις εκφράζουν. Όπως συμβαίνει συνήθως, κάθε θέση συνοδεύεται από επιχειρήματα, τα οποία τοποθετούνται στην ίδια θεματική κατηγορία, σε μία προσπάθεια να γίνει ορατή μια ευρύτερη τυπολογία υποστηρικτών και κριτικών επιχειρημάτων τα οποία χρησιμοποιούνται από κάθε πλευρά.

Η ανάλυση περιεχομένου που επιχειρείται στην παρούσα μελέτη αφορά κείμενα από: τα τεύχη του περιοδικού «Εκκλησία» από το 2000 έως το 2018, το οποίο αποτελεί το επίσημο ενημερωτικό έντυπο των αποφάσεων της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας, και ενημερώνει το κοινό για τις εξελίξεις στον χώρο της Ελληνικής Ορθοδοξίας, και στον κόσμο του Χριστιανισμού εν γένει, και από τα κείμενα «Προς τον Λαό», τα οποία αποτελούν έκτακτες τοποθετήσεις της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας, οι οποίες τυπώνονται σε ένα φυλλάδιο τεσσάρων σελίδων, απευθύνονται απευθείας στο ποίμνιο και στους πιστούς, και διανέμονται στις εκκλησίες. Το περιοδικό «Εκκλησία» φιλοξενεί σχεδόν σε κάθε τεύχος- δηλαδή κάθε μήνα, επιστημονικά άρθρα μελετητών οι οποίοι γράφουν για ζητήματα που σχετίζονται με την Ορθοδοξία και την καθημερινότητα, καθιστώντας το έτσι ένα περιοδικό υψηλού πνευματικού επιπέδου. Τα κείμενα «Προς τον Λαό» απευθύνονται προς τον λαό- ποίμνιο μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις ιστορικών ή δογματικών συγκυριών, οι οποίες απαιτούν την ενημέρωση, την διευκρίνιση και την πνευματική καθοδήγηση της εκκλησιαστικής κοινότητας.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Η παρούσα διπλωματική εργασία οριοθετείται από αναπόφευκτους περιορισμούς που περιχαρακώνουν τις αναφορές και θέτουν πλαίσια. Έτσι, πρώτον, η έρευνα θα εστιάσει μόνον στον επίσημο λόγο της Εκκλησίας και θα διερευνήσει την εθνικιστική και αντιευρωπαϊκή φονταμενταλιστική στάση της κατά το διάστημα 2000-2018, όπου αυτή συναντάται.

Δεύτερον, το χρονικό εύρος του ερευνητικού υλικού εκτείνεται μεταξύ 2000-2018. Η επιλογή αυτού του χρονικού διαστήματος υπαγορεύτηκε από το γεγονός πως από το 2000 ξεκινάει η ψηφιοποίηση του περιοδικού *Εκκλησία* πράγμα που επιτρέπει την (εύκολη) πρόσβαση στα κείμενα που φιλοξενεί, και, δεύτερον, διότι από τότε ουσιαστικά ξεκινάει η πολιτική του νέου προκαθημένου της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου.

Τρίτον, μιας και το ενδιαφέρον αυτής της μελέτης αφορά τον επίσημο εκκλησιαστικό λόγο, η έρευνα θα περιλάβει μόνο τις δηλώσεις και τοποθετήσεις που έχουν γίνει απευθείας από τους προκαθημένους και την Ιερά Σύνοδο σε αυτό το διάστημα και δεν θα ληφθούν υπόψιν δημοσιογραφικές πηγές ή άλλου είδους κείμενα και τοποθετήσεις (άρθρα εφημερίδων, αναρτήσεις στο διαδίκτυο, δευτερογενείς σχολιασμοί κ.λπ.), οι οποίες δεν εκπορεύονται από το επίσημο εκκλησιαστικό στόμα.

Τέταρτον, αν και ο φονταμενταλιστικός λόγος αφορά πληθώρα θεμάτων με τα οποία θα μπορούσε κάποιος να ασχοληθεί, η εργασία δεν στοχεύει στην ανάδειξη και ανάλυση όλων των φονταμενταλιστικών στοιχείων που ενδεχομένως θα μπορούσαν αν εντοπιστούν στο πλαίσιο της σύνολης πολιτικής της Εκκλησίας στα πολιτικά δρώμενα της εξετασθείσας περιόδου. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι η ανάλυση των φονταμενταλιστικών στοιχείων που εκδηλώνονται στον επίσημο λόγο με εθνικιστικό και αντιευρωπαϊκό περιεχόμενο.

Κεφάλαιο 3: Ο Ελληνορθόδοξος φονταμενταλισμός από το 2000 έως το 2018 : Αντιευρωπαϊκές και εθνικιστικές τάσεις

3.1. Το κοινωνικό-πολιτικό συγκείμενο το 2000

Στο «ζήτημα των ταυτοτήτων», οι αντιευρωπαϊκές και οι εθνικιστικές τοποθετήσεις ανέκυπταν ταυτόχρονα στην ρητορική του Αρχιεπισκόπου αλλά και διαφόρων άλλων αρχιερέων. Το ένα θέμα συνδεόταν με το άλλο, και το ένα αναφερόταν στο άλλο με μία αντιθετική κυρίως αντίστιξη που είχε ως στόχο την υπεροχή του έθνους και την εμπιστοσύνη προς τις αξίες του, σε αντίθεση με την υποτιθέμενη καχυποψία που γεννούσε η ξενότητα της Ευρώπης.

Όταν το 2000 προέκυψε αυτό το ζήτημα, η Ελλάδα βρισκόταν σε μία ιστορική περίοδο μετάβασης. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1996-2000, με πρωθυπουργό τον Κώστα Σημίτη, εφάρμοσε πολιτική θεμελιακών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες - κατά τις διακηρύξεις της- στόχευαν στον εκσυγχρονισμό της δημόσιας, της κοινωνικής και της οικονομικής ζωής της χώρας- ενόψει της αναμενόμενης ένταξής της στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης (ΟΝΕ). Παράλληλα, ακολούθησε εξωτερική πολιτική πλήρως εναρμονισμένη με τις στρατηγικές επιδιώξεις του συμμαχικού και του κοινοτικού παράγοντα (Τσουνάκος, Ο., 2007, σελ. 791-794).

Κατά την τετραετία 2000-2004 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, αφού επανεξελέγη οριακά με ποσοστό 43,8% (η ΝΔ πήρε ποσοστό 42, 7%), συνέχισε την πολιτική των μεταρρυθμίσεων στη δημόσια και οικονομική ζωή της χώρας, με μεθόδους όμως, που ελάχιστα θύμιζαν τις παλαιές σοσιαλιστικές του διακηρύξεις και μάλλον παρέπεμπαν σε αρχές εκπορευόμενες από την κεντροφιλελεύθερη ιδεολογία (Τσουνάκος, Ο., 2007, σελ. 792). Μέσα σε αυτό το κλίμα ιστορικών πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών, ξέσπασε η διαμάχη για τις «ταυτότητες» ως ένα επακόλουθο όχι μόνο πολιτικών αλλαγών, αλλά και εθνικών, όπως τις αντιλαμβανόταν η Εκκλησία της Ελλάδος και ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας.

Η πολιτική, η κοινωνία και η Εκκλησία της Ελλάδος διχάστηκαν ανάμεσα σε απόλυτα σχήματα, τα οποία έπαιρναν την μορφή που τους σχημάτιζαν οι επιμέρους

ιδεολογίες με τα επιμέρους επιχειρήματα. Όσο περνούσε ο καιρός, η αντίθεση εντεινόταν όλο και πιο πολύ.

Αν και γίνεται μια προσπάθεια να προσεγγιστεί ξεχωριστά ο αντι-ευρωπαϊκός και ο εθνικιστικός λόγος, πρέπει να ειπωθεί πως αυτά τα δύο στοιχεία εκφράζονταν ταυτόχρονα και αντιθετικά.

3.2. Αντιευρωπαϊκός/ Ευρωσκεπτικιστικός λόγος

Εν μέσω της κρίσης για το ζήτημα των ταυτοτήτων, τον Ιανουάριο του 2001 διαβάζουμε στο περιοδικό «Εκκλησία» την εξής τοποθέτηση του Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, κ. Ιερόθεου, ο οποίος εκείνον τον καιρό είχε τη θέση του προέδρου της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής για τη συλλογή υπογραφών προς την διενέργεια δημοψηφίσματος για την αναγραφή του θρησκευματος στα δελτία των ταυτοτήτων: *«Το αίτημα του δημοψηφίσματος είναι σοβαρό και αναφέρεται στη διάσωση της πολιτισμικής μας ταυτότητας, στη διατήρηση της ελευθερίας του προσώπου, στη λεγόμενη “δημοκρατικοποίηση της δημοκρατίας”, στη διάσωση των ελευθεριών του λαού, στον περιορισμό και έλεγχο της “Ευρωκρατίας” και στην ανάπτυξη της “κοινωνίας των πολιτών”»*(Εκκλησιαστικά Χρονικά, 2001, σελ. 48). Ο έλεγχος της «“Ευρωκρατίας”», λοιπόν, αποτελούσε ένα σημαντικό ζητούμενο.

Τον Φεβρουάριο του 2001 ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, μιλώντας μπροστά σε ένα μεγάλο κοινό το οποίο απαρτιζόταν από καθηγητές πανεπιστημίου, εκλεκτές πνευματικές και πολιτικές προσωπικότητες, καθώς και πλήθος κόσμου, δήλωσε τα εξής στο Διορθόδοξο Κέντρο της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πεντέλης: *«Ούτε συγκυβέρνηση διεκδικούμε, ούτε θέλουμε να αναμειχθούμε σε αλλότρια, ούτε εποφθαλμιούμε τις θέσεις των πολιτικών. Θέλουμε συνεργασία επί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος, ως είναι λ.χ. η στήριξη της οικογένειας, η διαπαιδαγώγηση της νεότητας και η μάστιγα των ναρκωτικών, για το συμφέρον του Λαού και του Έθνους.»* (Συνοδικά Ανάλεκτα, 2001, σελ. 112).

Τον Απρίλιο του ίδιου έτους, η Ιερά Σύνοδος έβγαλε ανακοίνωση με την αφορμή των 20 ετών από την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το συγκεκριμένο κείμενο είναι σε αρκετά σημεία πολύ ευρωσκεπτικιστικό.

Χαρακτηριστικά, διαβάζει κανείς προς το μέσον της ανακοίνωσης τα εξής: *«Εν ονόματι ενός αθέου κράτους, που δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί η δομή και η λειτουργία του και βεβαίως δεν έχουν θεσπιστεί οι αρχές και οι αξίες της υπάρξεώς του, είμαστε μάρτυρες μιας περιθωριοποίησης της Εκκλησίας και μια σε βάρος της πολεμικής.[...] Την στιγμή κατά την οποία διαφαίνεται η ανιστόρητη προσπάθεια να υποτιμηθεί η αναντίρρητη προσφορά του Χριστιανισμού στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, εμείς οφείλουμε να διακηρύσσουμε την ουσιαστική και καίρια συμβολή του στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Ευρώπης.»* (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2001, σελ. 281). Αυτή η ανακοίνωση μπορεί να διαβαστεί και ως η ακριβώς αντίθετη στάση από αυτήν που πήρε η Ιερά Σύνοδος στο τεύχος 50 (Μήνυμα για την Ημέρα της Ευρώπης), του 2018, των φυλλαδίων της Προς τον Λαό. Η αντιπαραβολή είναι ενδιαφέρουσα και δείχνει την αλλαγή της στάσης η οποία συντελέστηκε με την παρέλευση του χρόνου, την αλλαγή των συνθηκών και της ηγεσίας.

Η Εκκλησία ήδη απ' το 2001 αναφέρεται επίσης στο μέλλον της Ευρώπης και στο υπό συζήτησιν και ψήφισιν Ευρωσύνταγμά της. Θέλει να αναφέρεται είτε στον πρόλογο, είτε σε κάποιο άρθρο εντός του Συντάγματος, η ιστορική διάσταση και η οφειλή της Ευρώπης στον χριστιανισμό. Και επειδή αυτό απειλείται, γίνονται συνεχείς παρεμβάσεις, όχι μόνον από την Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά και από την Ρωμαιοκαθολική, ώστε να συνυπολογισθεί και να αναφερθεί ο χριστιανισμός ως μία ιστορικά απαραίτητη συνιστώσα, ρητά κατοχυρωμένη και αναγνωρισμένη.

Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος τον Μάρτιο του 2002 παρέθεσε επίσημο γεύμα προς τιμήν της Ελληνίδος Επιτρόπου κας. Άννας Διαμαντοπούλου και των Ελλήνων Ευρωβουλευτών. Εξεφώνησε σχετική με τα ευρωπαϊκά θέματα ομιλία με τίτλο «“Ο ρόλος της Ορθοδόξου Εκκλησίας στην αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών ευρωπαϊκών προβλημάτων»”, στην οποία «...εξέφρασε την αντίθεσή του στη δημιουργία μιας Ευρώπης η οποία θα κινείται με καθαρά οικονομικά κριτήρια» (Εκκλησιαστικά Χρονικά, 2002, σελ 194). Συγκεκριμένα, σε ένα σημείο του λόγου του έλεγε ο Αρχιεπίσκοπος: *«Το πνευματικό υπόβαθρο και το κεκτημένο της Ευρώπης είναι χριστιανικό και αυτό είμαι βέβαιος ότι δεν θέλουμε να το απεμπολήσουμε. Κανένα ευρωπαϊκό έθνος δεν είναι διατεθειμένο να διαγράψει τις ιστορικές του καταβολές και παραδόσεις. Πολύ περισσότερο ο ελληνικός λαός δεν είναι πρόθυμος να το πράξει. Για τα χαρακτηριστικά της ταυτότητός του δικαίως καυχάται»* (Εκκλησιαστικά Χρονικά, 2002, σελ 194).

Στο τεύχος 33 των κειμένων Προς τον Λαό, τον Ιούνιο του 2002 (Το μέλλον της Ευρώπης και η Εκκλησία της Ελλάδος) λέγεται το εξής: «*“Οι λογιγοκρατούμενες αντιλήψεις οι οποίες κυριαρχούν τις τελευταίες δεκαετίες στην ΕΕ, οδήγησαν σε αδιέξοδο”*» (Ιερά Σύνοδος, 2002). Αυτή η πρόταση πρέπει να διαβαστεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κριτικής η οποία ασκείται προς την Ευρώπη-ΕΕ από την Εκκλησία και τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, κατά το οποίο, διάφοροι πολιτικοί και τεχνοκρατικοί κύκλοι είναι επηρεασμένοι από κάποιες ιδέες της νεωτερικότητας, και, συγκεκριμένα, από τις υλιστικές και αθεϊστικές θεωρίες ορισμένων Διαφωτιστών.

Τον Ιούλιο του 2002 η Ιερά Σύνοδος ανοίγει το τεύχος του περιοδικού με την εγκύκλιο 2740, και με θέμα: «*“Το μέλλον της Ευρώπης και η εκκλησία της Ελλάδος”*». Ολόκληρο το τετρασέλιδο μακροσκελές κείμενο έχει ως προβληματισμό το υπό συζήτησιν Ευρωσύνταγμα (βλ. Εισαγωγή). Προβληματίζεται έντονα για τα φαινόμενα αποχριστιανισμού της Ευρώπης και διερωτάται κατά πόσον το μέλλον της διαγράφεται ευοίωνο ή δυσοίωνο (Ιερά Σύνοδος, 2002, σελ. 467-470). «*Δεν είναι εις τας προθέσεις μας να ενεργώμεν με πνεύμα αντίθετον και απόλυτον. Δεν θέλομεν να αντικαταστήσωμεν τους θεσμούς, μήτε και να επιβάλωμεν την γνώμην μας. Από την άλλην, όμως, δεν πρέπει να λησμονώμεν την ευρωπαϊκή ιστορίαν μας και τας κοινάς χριστιανικάς ρίζας αυτής.*» (Ιερά Σύνοδος, 2002, σελ. 469) «*Ως Εκκλησία δεν ζητούμεν συμμετοχήν εις τας αποφάσεις, αλλά συμμετοχήν εις τας συζητήσεις δια το μέλλον της Ευρώπης! Γνωρίζομεν τα όριά μας, αλλά οφείλομεν να διατυπώνωμεν με σεβασμόν και χωρίς φανατισμούς το πνευματικόν υπόβαθρον και το χριστιανικό κεκτημένον της Ευρώπης. Να καταθέσωμεν την μαρτυρίαν μας, ώστε να μην αλλοιωθεί και να μην υποτιμηθή η ταυτότης της Χριστιανικής Ευρώπης.*» (Ιερά Σύνοδος, 2002, σελ. 469- 470).

Η Εκκλησία, αρκετές φορές στον επίσημο λόγο της, και όσον αφορά το χριστιανικό παρελθόν της Ευρώπης, είναι ήπια φονταμενταλιστική, δηλαδή προσπαθεί να συμμετέχει χωρίς να παίρνει ακραίες τοποθετήσεις. Αυτό που την ενοχλεί και την κάνει να είναι ενάντια στην ΕΕ, είναι η διάθεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να προσπεράσει αδιάφορα την χριστιανική ιστορία της Ευρώπης και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χριστιανισμού που συνέβαλλαν στην ανάπτυξή της. Υπό (τις δικές της) προϋποθέσεις, λοιπόν, είναι υπέρ της ΕΕ. Το ζήτημα που προκαλή την εκ μέρους της αντίδραση είναι αυτό της θρησκευτικής συνεκτίμησης της ταυτότητας.

Τον Μάρτιο του 2003, η Ιερά Σύνοδος απευθύνεται προς τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Valéry Giscard d' Estaing, για το θέμα της ευρωπαϊκής προοπτικής, έχοντας κατά νου το Ευρωσύνταγμα που συζητείται. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, η επιστολή παραδόθηκε ιδιοχείρως από τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, στον ίδιο τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Το πυκνογραμμένο κείμενο των δύο σελίδων έχει μία συμβουλευτική χροιά, χωρίς επιθετικό τόνο, με την διάθεση περισσότερο να γίνει δεκτή ως μία σοβαρή αντιπρόταση διαλόγου για το Ευρωσύνταγμα, παρά να σταθεί εμπόδιο για την αμοιβαία προσέγγιση.

Οι αξίες για την Εκκλησία σχετικά με την ΕΕ και τις προκλήσεις του μέλλοντος δεν είναι μόνον η σημασία της ταυτότητας, αλλά και ο θεσμός της οικογένειας και η νεότητα. Έτσι, βλέπουμε πως η αντίδραση προς την Ευρώπη παίρνει διάφορες όψεις αντίστασης, και όχι μόνον αυτόν της ταυτοτικής ετερότητας. Στο κείμενο προς τον Ζισκάρ ντ' Εστέν είναι λεκτικά ήπιο και περισσότερο διατυπώνει με προτάσεις, παρά με αντιθέσεις.

Ενδιαφέρον είναι το σημείο εκείνο όπου τονίζεται η στάση της Ορθόδοξου Εκκλησίας προς τους νέους. Αυτή η στάση αποτελούσε και την προσωπική επικοινωνιακή πολιτική του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, κάτι που θα φανεί στην συνέχεια, όταν θα γίνει λόγος για τον εθνικιστικό λόγο, αλλά επίσης και στο κομμάτι στο οποίο επιχειρείται μια σύγκριση του λόγου του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου με αυτόν του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου. Αναφέρει λοιπόν πως *«Η Ορθόδοξος Εκκλησία αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο θεσμό της οικογένειας και στη νεότητα, και θεωρεί εξαιρετικής σημασίας την ενίσχυση με κάθε τρόπο των μέσων κοινωνικής στήριξης και εκπαίδευσης, ως εγγύηση για την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και της ειρηνικής συνύπαρξης μέσα στα πλαίσια της διαχρονικής πνευματικής κληρονομιάς της Ευρώπης, η οποία για την πλειονότητα των ευρωπαϊκών λαών αποτελεί σύνθεση του ελληνικού, του ρωμαϊκού και του χριστιανικού πολιτισμού.»* (Ιερά Σύνοδος, 2003, σελ. 206-207)

Αμέσως παρακάτω (στο τεύχος του Μαρτίου του 2003) στέλνεται επιστολή προς την Ντόρα Μπακογιάννη, τότε δήμαρχο Αθηνών. Η επιστολή αναφέρεται στις προκλήσεις και στο μέλλον της Ευρώπης. Αυτό το κείμενο είναι πιο μαχητικό και μεταξύ άλλων αναφέρει: *«Αυστηρώς, εις τους εσχάτους καιρούς υπάρχουν απτά δείγματα ότι αι ειρημέναι βάσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού αμφισβητούνται.[...] Ημείς δεν συμφωνούμεν με αυτάς τας απόψεις και επιδιώκομεν ώστε να ακουσθούν αι*

ημέτεροι, όσον γίνεται ευρύτερον και εις το ανώτερον δυνατόν επίπεδο. Πιστεύομεν και ομολογούμεν προς πάσαν κατεύθυνσιν ότι χωρίς τον Χριστόν δεν υπάρχει ουδένα επιτυχές κοινωνικών και οικονομικών πρότυπον, διότι οι άνθρωποι μετατρέπονται από πρόσωπα εις άτομα, άνευ ουσιαστικού και υπαρξιακού προορισμού. Αι λογικοκρατούμεναι αντιλήψεις, αι οποίαι κυριαρχούν κατά τας τελευταίας δεκαετίας εις την Ευρωπαϊκὴν Ένωσιν οδήγησαν αυτήν εις ποικίλα αδιέξοδα.» (Ιερά Σύνοδος, 2003, σελ. 208-209).

Τον Μαΐο του 2003 πραγματοποιείται στην Αθήνα το πρώτο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της Εκκλησίας της Ελλάδος με θέμα «“Αρχές και Αξίες για την οικοδόμηση της Ευρώπης”». Ανάμεσα στους ομιλητές βρίσκονται διακεκριμένοι πολιτικοί, ιεράρχες και ακαδημαϊκοί. Στην ομιλία του με τίτλο «“Η παρουσία της Εκκλησίας στον ορίζοντα της Ευρώπης”», ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος ομιλεί περί του Ευρωπαϊκού πολιτισμού και κάνει μία ιστορική αναδρομή στην πορεία του (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2003, σελ. 346- 350). Προς το τέλος της ομιλίας του, τα λόγια του Αρχιεπισκόπου για την Ευρώπη γίνονται πιο οξέα και λέει: *«Πιστεύω ότι η πολιτική ηγεσία της Ευρώπης δεν θα προσπαθήσει να παραχαράξει την ιστορία, δεν θα μετατρέψει το όραμα της ένωσης σε λόμπυ των συμφερόντων. Αλλά και να το θελήσει, δεν θα επιτύχει. Το όραμα της κοινοπολιτείας δεν είναι ιδεολόγημα για να παραχαραχθεί, είναι συνείδηση του Ευρωπαίου. Οπότε, είναι απολύτως βέβαιον ότι μέσα στην ένωση συμφερόντων που θα θελήσουν ίσως να κατασκευάσουν οι ανερμάτιστοι, θα γεννηθεί ξανά το κίνημα που θα ζητά από τους Ευρωπαίους να ενωθούν σε μια πολιτική οντότητα εκφραστική του πολιτισμού τους.»* (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2003, σελ. 349- 350)

Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο επίσημος εκκλησιαστικός λόγος κατά της μη συμπερίληψης της αναφοράς στο χριστιανικό παρελθόν της Ευρώπης, στρέφεται αφ’ ενός γύρω από το επιχείρημα της χριστιανικότητάς της ως ιστορικού γεγονότος, αφ’ ετέρου προσπαθεί να εντάξει την όλη διαμάχη μεταξύ αυτών που τάσσονται υπέρ της αναφοράς στο κοινό ευρωπαϊκό χριστιανικό παρελθόν και εκείνων που αντιδρούν σε αυτή, μέσα στο πλαίσιο ενός *cosmic war* (Juergensmeyer, 2000). Μιας αντιπαράθεσης μεταξύ «του καλού και του κακού» που διενεργείται ύπουλα και έχει διαστάσεις που ξεπερνούν τον εμπειρικό κόσμο (Juergensmeyer, 2000). Το «κακό» είναι οι δυνάμεις της εκκοσμίκευσης και του ορθολογισμού και το «καλό» οι χριστιανικές δυνάμεις.

Ο αντιευρωπαϊκός λόγος, όταν εκφράζεται, εκφράζεται και μέσα στο πλαίσιο μιας διπολικής διαφοροποίησης, μιας Ευρώπης χριστιανικών καταβολών αφ' ενός, και μιας αθεϊστικής Ευρώπης εκκοσμικευμένων αντιδράσεων αφ' ετέρου, με αποκορύφωμα τον Διαφωτισμό και την λογικοκρατεία (Παρατηρήσεις και σχόλια, 2003, σελ. 376, «Η επιτυχία του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου της Εκκλησίας »). Επομένως, η Ευρώπη του Διαφωτισμού και του αντικληρικαλισμού, καθώς επίσης και οι πνευματικοί θιασώτες ή επίγονοί της, δεν είναι ευπρόσδεκτοι. Αυτή την «Άθρη» Ευρώπη, δεν την θέλει η Εκκλησία (αναλυτικότερη αναφορά σε αυτό θα γίνει πιο κάτω, στα κείμενα με εθνικιστικό περιεχόμενο).

Τον Ιούνιο του 2003, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος εξεφώνησε ομιλία του σε επιστημονικό συμπόσιο στη Θεσσαλονίκη με τίτλο «“Ορθόδοξη θεολογία και το μέλλον του οικουμενικού διαλόγου. Προβλήματα και προοπτικές.»» Ανάμεσα σε πολλές ιστορικές αναφορές για την Ορθοδοξία και τη σχέση της με τα άλλα χριστιανικά δόγματα, είπε και τα εξής, προς το τέλος της ομιλίας (όλη η ομιλία στις σελίδες 422-426): *«Παρά το ότι η πλειοψηφία των λαών της Ευρώπης αποδέχεται την χριστιανική παράδοση και κληρονομιά της Ευρώπης, ορισμένοι αντιεκκλησιαστικοί πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες επιχειρούν να επιβάλουν την επίσημη αθεΐα στην Ευρωπαϊκή οικογένεια και να περιθωριοποιήσουν την Εκκλησία. Επίσης, ορισμένα ιδεολογικά, κοινωνικά, επιστημονικά και πολιτικά ρεύματα επιχειρούν να εκλογικεύσουν τη ζωή, να την ισοπεδώσουν και να την μετατρέψουν σε απλή λειτουργία οστών και κρεάτων.»* (Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, 2003, σελ. 426). Η αναφορά αυτή υπαινίσσεται μία συνωμοσιολογική τάση, κάτι που θα συναντά κανείς και σε άλλα κείμενα – για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Διότι ναι μεν κατηγορούνται κάποιοι κύκλοι ως υπαίτιοι για την «ίσοπέδωση» των αξιών της ζωής, αλλά δεν κατονομάζονται, αφήνονται στην ομίχλη της υποψίας και των υπονοούμενων.

Ιδιαίτερη μνεία που αξίζει να αναφερθεί περί του Διαφωτισμού, αν και όχι τόσο επιθετική εναντίον του όσο στη συνέχεια θα δούμε σε ένα φυλλάδιο των κειμένων *Προς τον Λαό*, είναι αυτή στο κείμενο της Ιεράς Συνόδου τον Ιούνιο του 2003 που το υπογράφει ο Επίσκοπος Αχαΐας Αθανάσιος: *«Η ρητή αναφορά στα φιλοσοφικά ρεύματα του Διαφωτισμού ως θεμελιώδους στοιχείου για τη διαμόρφωση των σύγχρονων ευρωπαϊκών αντιλήψεων, χωρίς παράλληλη αναφορά στον χριστιανικό πολιτισμό, είναι ανιστόρητη και απαράδεκτη για ένα τόσο σημαντικό*

κείμενο, όπως το Προοίμιο του Συντάγματος της Ενώσεως.» (Ιερά Σύνοδος, 2003, σελ. 427)

Το τεύχος του Ιουλίου 2003 είναι γεμάτο με άρθρα σχετικά με την ΕΕ και το υπό ψήφισιν Ευρωσύνταγμα. Ενδεικτικά είναι το κείμενο της Ιεράς Συνόδου με τίτλο «“Διακήρυξις περί της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης»” (Ιερά Σύνοδος, 2003, σελ.491-492) και η ομιλία του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου στο Πανεπιστήμιο της Κραϊόβας με τίτλο “Europa Nostra” (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2003, σελ. 502-507). Είναι σημαντικό να καταλάβει κανείς πως Ευρώπη και Ευρωπαϊκή Ένωση, στον συλλογισμό της Εκκλησίας, δεν είναι το ίδιο. Όταν ο διάλογος για την ταυτότητα της Ευρώπης αρχίζει, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο στην ομιλία του “Europa Nostra”, Ευρώπη είναι η μείξη του χριστιανικού πνεύματος, της ρωμαϊκής κληρονομιάς και της ελληνικής σκέψης (και για αυτές τις τοποθετήσεις παραπέμπει στον Αντενάουερ, τον Έλιοτ και τον Πωλ Βαλερύ). Η ΕΕ από την άλλη, εφ’ όσον θέλει – τουλάχιστον κάποιοι κλειστοί κύκλοι μέσα της- να αποσιωπήσει την χριστιανική παράδοση, δεν είναι πλέον Ευρώπη. Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος καταλήγει πως για αυτό θα μάχεται η Εκκλησία, και όχι μόνον η Ορθόδοξη, αλλά όλες οι εκκλησίες της Ευρώπης (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2003, σελ. 507).

Τον Οκτώβριο του 2003, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος δίνει ομιλία στις Βρυξέλλες προς τους Ευρωβουλευτές του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2003, σελ. 694-696). Άλλοτε με πιο καυστικούς χαρακτηρισμούς, και άλλοτε με μία πατρική επιείκεια τοποθετείται απέναντι στο ζήτημα του Ευρωσυντάγματος, και ό, τι αυτό συνεπάγεται για το μέλλον της Ευρώπης, αν δεν περιληφθεί εντός του η σαφής κατοχύρωση του χριστιανισμού. Σε ένα σημείο, ο λόγος γίνεται οξύτατος, και η εφιαλτική προοπτική του άθεου και αγνώριστου μέλλοντος ζωντανεύει μπροστά στα μάτια των Ευρωβουλευτών διά στόματος του Αρχιεπισκόπου: *«Αυτό που ανησυχεί τις Εκκλησίες της Ευρώπης όλης, είναι ότι μια τέτοια πολιτική θα έχει ολέθριες συνέπειες στο ευρωπαϊκό πνεύμα. Μια τέτοια πολιτική σημαίνει ότι η τερατογενής αυτή Ένωση θα επιτυγχάνει μόνο στο βαθμό που εξαλείφονται οι εθνικές ιδιοπροσωπείες. Μια τέτοια πολιτική επιτυγχάνει μόνον εάν το κράτος με το όνομα Ευρωπαϊκή Ένωση λειτουργεί ως melting pot. Μια τέτοια πολιτική οδηγεί στην αφαίμαξη του ευρωπαϊκού πνεύματος και στην κατασκευή με πρώτη ύλη το πτώμα ενός γκρίζου πολτού, με το ασυνάρτητο όνομα “πολυπολιτιστική ένωση”. Εάν η πολιτική ηγεσία της Ευρώπης αυτό ακριβώς θέλει, γιατί δεν έχει το*

σθένος να το ομολογήσει, αλλά επιμένει να ονομάζει την Ένωση Ευρωπαϊκή;» (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2003, σελ. 696).

Στο τεύχος 34 των κειμένων Προς τον Λαό, τον Οκτώβριο του 2003 (Η Χριστιανική Ταυτότητα της Ευρώπης) λέει πως: *“Έχουμε επανειλημμένως διακηρύξει ότι πιστεύουμε στην ευρωπαϊκή συνεργασία με την προϋπόθεση να μην θιγεί η εθνική μας ταυτότητα και η ελληνορθόδοξη ιδιοπροσωπία του λαού μας.”* Αυτό ακούγεται εθνοπροστατευτικό από την μία, αλλά και αντίθετο με την ευρωπαϊκή προοπτική, από την άλλη. Επίσης λίγο πιο κάτω αναφέρεται το εξής: *«Τελικά η δημοκρατική Ευρώπη θα προδώσει την ταυτότητά της επειδή το ζητούν οι μειονότητες των αθέων και των ακραίων οπαδών του εκκοσμικευμένου κράτους;»* (Ιερά Σύνοδος, 2003), φράση η οποία ανταποκρίνεται σε αυτό που αναφέρθηκε πιο πριν σχετικά με την ιδέα της εκκοσμίκευσης και της αθεΐας.

Τον Ιανουάριο του 2005, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος προέστη της θείας λειτουργίας στον Ι. Ν. Αγίας Αναστασίας στον Περισσό. Στο πλαίσιο του κηρύγματός του (Στο τμήμα του περιοδικού *“Εκκλησιαστικά Χρονικά”* του ίδιου τεύχους, η ομιλία αυτή έχει ως χαρακτηριστικό καταστροφολογικό τίτλο *«“Ο λαός να μην καμφθεί μπροστά στις σκοτεινές δυνάμεις που απεργάζονται τον όλεθρο και την καταστροφή του κόσμου»*”), είχε πει ανάμεσα στα άλλα, και τα εξής: *«Δεν είναι μόνον η πολιτική διεύρυνση της Ευρώπης η οποία θέτει σε κίνδυνο την ενότητα των λαών, αλλά είναι και το πνεύμα της εκκοσμίκευσης που συνιστά την έσχατη απειλή για την αλλοτρίωση των καρδιών και του πνεύματος όλων των Ευρωπαίων. Σήμερα, τα ιδεολογικά ρεύματα έρχονται σε αντίθεση με την παράδοσή μας και τις θεμελιώδεις αρχές με τις οποίες γαλουχηθήκαμε.[...] Ήδη στην Ευρώπη διεξάγονται ποικίλες συζητήσεις για τις αλλαγές που επιδιώκουν δυνάμεις σκοτεινές που βρίσκονται στο αντίποδα του Χριστιανισμού.»* (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, *Εκκλησιαστικά Χρονικά*, 2005, σελ. 60- 61) Η εκκοσμίκευση θεωρείται ως η μέγιστη απειλή της ταυτότητας των Ευρωπαίων. Πέρα όμως από αυτήν την αναφορά, είναι διάχυτη η αίσθηση μίας συνωμοσιολογικής κατηγορίας εναντίον ασαφών σκοτεινών δυνάμεων, όπως και στο κείμενο του Ιουνίου του 2003, οι οποίες δουλεύουν εν κρυπτώ, ύπουλα και καταχθόνια, ώστε να εξαλείψουν οποιαδήποτε έννοια έθνους, πνευματικότητας και αγώνος.

Το 2005 όμως, αρχίζει να διαφαίνεται μία στροφή στον λόγο του Αρχιεπισκόπου και της Εκκλησίας. Ο μέχρι πρότινος μαχητικός αντιευρωπαϊκός

λόγος που προέτασε την εκκοσμίκευση και την απάλειψη της αναφοράς της χριστιανικής παράδοσης από το Ευρωσύνταγμα ως τους σημαντικότερους εχθρούς του μέλλοντος της ΕΕ και των κρατών- μελών της, αντικαθίσταται από μία ήπια στάση διαφωνίας που έχει ως χαρακτηριστικά την μετρημένη και φειδωλή επιλογή λέξεων. Ενδεικτικά είναι τα κείμενα του τεύχους του Ιουνίου του 2005, του Αυγούστου- Σεπτεμβρίου του 2005, καθώς και του Μαρτίου του 2006.

Τον Ιούνιο του 2005 απευθύνεται επιστολή προς τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jose Manuel Barroso με τίτλο «“Προς τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής περί των προβλημάτων των Ευρωπαϊκών Κοινωνιών»” (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2005, σελ. 459-461) το οποίο επικεντρώνεται στην σωστή συνεργασία μεταξύ της ΕΕ, των πολιτών της και του μέλλοντός των.

Τον Αύγουστο του 2005, σε μήνυμά του με τίτλο «“Μήνυμα διά την Ημερίδα Ευρωπαϊκών Θεμάτων»” (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2005, σελ. 620- 621) ο Αρχιεπίσκοπος απευθύνεται από την Λάρισα στα στελέχη των Ευρωπαϊκών Θεμάτων των Ιερών Μητροπόλεων. Σε αυτό το μήνυμα είναι εμφανής ο αμβλυμένος λόγος ένεκα της διαμάχης με την ΕΕ για το Ευρωσύνταγμα. Η ένταση αρχίζει σιγά- σιγά να μειώνεται .

Αντίστοιχα, τον Μάρτιο του 2006 ο Αρχιεπίσκοπος κάνει «“Πρόποση στο γεύμα προς τιμήν του Επιτρόπου της Ελλάδος στην ΕΕ και τους Έλληνες Ευρωβουλευτές»” (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2006, σελ. 190-192). Και σε αυτήν την πρόποση, η θέση προς την ΕΕ έχει αλλάξει, και πλέον ως ζήτημα δεν συζητάται η Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη, αλλά η ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ. Όσον αφορά την τοποθέτηση της Εκκλησίας σε αυτό το ζήτημα, όπως ιδιαίτερα τονίζεται από τον Αρχιεπίσκοπο, «[...] η διαφορά λόγου μεταξύ Εκκλησίας και πολιτικής ηγεσίας στο θέμα της ένταξης της Τουρκίας είναι χαρακτηριστική.[...] Η Εκκλησία βλέπει με άλλον τρόπο το θέμα: δεν αποφεύγεις ένα κακό, δημιουργώντας ένα πολύ μεγαλύτερο που σε περιμένει αύριο.» (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2006, σελ. 191) Στην συγκεκριμένη πολιτική και χρονική συγκυρία, η ΕΕ θεωρείται ο φυσικός χώρος πολιτικού ανήκειν της Ελλάδας και των δημοκρατιών της Ευρώπης, ένας χώρος στον οποίο δεν είχε θέση η Τουρκία.

Το 2006 ολοκληρώθηκαν 25 χρόνια από την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε, ΕΟΚ). Με ένα εκτενές επιστημονικό άρθρο τον Δεκέμβριο

του 2006, η Εκκλησία τοποθετήθηκε, διά της γραφίδας του Κωνσταντίνου Ζορμπά με τίτλο «“25 χρόνια της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το μέλλον της Ευρώπης. Η περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδος»” (Ζορμπάς, 2006, σελ. 883-889) στο θέμα των σχέσεων μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της ΕΕ. Η τοποθέτηση του κειμένου για την ΕΕ είναι ελάχιστα επιφυλακτική όσον αφορά τα ζητήματα των πνευματικών της καταβολών και της στάσης της απέναντι σε θρησκευτικά ζητήματα. Ανάμεσα σε άλλα, κάνει λόγο για την στρατηγική της Λισσαβώνας και για το μελλοντικό όραμα των πολιτών της. Αυτό το κείμενο αποτελεί το ακριβώς αντίθετο, από άποψη ύφους, επιχειρημάτων και εχθρικής στάσης, από εκείνο που είχε ανακοινωθεί από την Ιερά Σύνοδο τον Απρίλιο του 2001, και το οποίο αναφερόταν στα 20 χρόνια από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2001, σελ. 281).

3.3. Εθνικιστικός λόγος

Όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου, ο εθνικιστικός λόγος δεν διαχωρίζεται στην πραγματικότητα από τον αντιευρωπαϊκό, όχι τουλάχιστον στη ρητορική τοποθέτησή του από τον Αρχιεπίσκοπο, και όχι από το ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς, το οποίο είναι η διαμάχη με το κράτος για τις Ταυτότητες, και η διαμάχη με την Ευρωπαϊκή Ένωση για την χριστιανική αναφορά στο Ευρωσύνταγμα. Το ένα αναφέρεται στο άλλο, συν τοις άλλοις, και επειδή προέκυψαν σχεδόν ταυτόχρονα. Το *Θέμα των Ταυτοτήτων* το έτος 2000, ενώ η συζήτηση για την Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη από το 2001 και μετά. Ταυτόχρονα, αυτή η περίοδος σηματοδοτεί την ευρωπαϊκή μετάβαση της Ελλάδας και το εκσυγχρονιστικό άλμα που κατάφερε να κάνει.

Ο εθνικιστικός λόγος ο οποίος εκφέρεται από την Εκκλησία της Ελλάδος δεν είναι επιθετικός, όπως αυτός της Χρυσής Αυγής ή άλλων νεοφασιστικών κινημάτων (Papastathis, 2015). Δεν είναι ρατσιστικός από φυλετικής ή κοινωνικής απόψεως. Είναι περισσότερο ένας λόγος ο οποίος θέλει να τονίσει, και ορισμένες φορές να υπερτονίσει την αυθεντικότητα της ελληνικότητας και την ιδιοπροσωπεία του Ελληνισμού, μέσω της σταθεράς αναφοράς της Ορθοδοξίας.

Γι' αυτό και πολλές φορές, πέρα από την λέξη *έθνος*, χρησιμοποιείται και η λέξη *γένος*, η οποία αποτελεί μία χαρακτηριστική αναφορά προς την Ορθοδοξία και τον ρόλο που έπαιξε κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, γεγονός το οποίο τονίζεται συχνά. Επίσης επαναλαμβάνονται συχνά οι λέξεις, *παράδοση*, *η πίστη*, όπως και η λέξη *πατρίδα*. Όλες μαζί δημιουργούν μία ενότητα η οποία υπερβαίνει και τις πέντε ξεχωριστά.

Με την εγκύκλιο υπ' αριθμόν 2711 του Φεβρουαρίου του 2001, η Ιερά Σύνοδος απευθύνθηκε στον ελληνικό λαό σχετικά με τις υπογραφές που τότε συγκεντρώνονταν για την διενέργεια του δημοψηφίσματος και την αναγραφή του θρησκευματος στις ταυτότητες (Ιερά Σύνοδος, 2001, σελ. 294-296). Μέσα στο κείμενο γίνονται αναφορές και στην Εικονομαχική περίοδο, κατά την οποία η Εκκλησία και το Βυζαντινό κράτος (μέσω του θρόνου) ήρθαν σε σύγκρουση ανηλεή. Αυτή η αναφορά υπονοεί πως το Κράτος και η Εκκλησία, όπως τότε, έτσι και σε εκείνη την δεδομένη στιγμή, βρίσκονταν σε ρήξη. Το κείμενο, θέλοντας να κλείσει την αναφορά του, αναφέρει τα εξής, συνδυάζοντας την τελική ημερομηνία της συγκέντρωσης των υπογραφών, με την μεγάλη εορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, την 25η Μαρτίου: *«Όπως γνωρίζετε, βρισκόμαστε προς το τέλος της όλης διαδικασίας για τη συλλογή των υπογραφών, η οποία περατούται την 25η Μαρτίου, εορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, και μεγάλη εθνική μας εορτή. Αυτή η ημερομηνία είναι σημαντική, γιατί η Εκκλησία διαφύλαξε αλώβητο το Γένος μας κατά τη φρικτή περίοδο της δουλείας»* (Ιερά Σύνοδος, 2001, σελ. 295) Διχώς να δηλώνεται απερίφραστα, αυτή η εγκύκλιος κάνει μία αντιπαραβολή και βλέπει ομοιότητα της Εικονομαχικής περιόδου με την περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας στην σύγχρονη Ελληνική ιστορία βρίσκονταν στο ναδίρ.

Τα κείμενα *Προς τον Λαό* αποτελούν σημαντικές πηγές τοποθετήσεων, πρώτον, επειδή έχουν ευρεία κυκλοφορία και μοιράζονται ελεύθερα στις εκκλησίες και στους ναούς όλης της χώρας, συνεπώς, απευθύνονται άμεσα στο πλήθος, και δεύτερον, επειδή αποτελούν επίσημα κείμενα της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας.

Στο τεύχος 27, τον Ιούλιο του 2000 (Δημοψήφισμα υπέρ της αναγραφής του θρησκευματος), προς το τέλος της 3ης σελίδας γίνεται λόγος για επιδίωξη υλοποίησης ενός σχεδίου αποχριστιανικοποίησης της κοινωνίας, του Λαού, και του Κράτους (Ιερά Σύνοδος, 2001). Ολόκληρο το κείμενο κινείται σε μία γραμμή

αντιπαράθεσης με το κοσμικό κράτος ως ιδέα. Αυτή η κατηγορία ωστόσο υπερβαίνει την λογική του διαλόγου και κινείται μέσα στη σφαίρα της συνωμοσιολογίας, ενδεικτική διολίσθηση προς την φονταμενταλιστική σκέψη.

Στο Δελτίο Τύπου της 10ης Ιανουαρίου του 2002, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος απευθύνεται από τον Καθεδρικό Ναό Αθηνών προς το εκκλησίασμα (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2002, σελ. 38-39): *«Έχω την αίσθηση ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός νέου Μαραθώνος. Έχουμε τους νέους Πέρσες και τους νέους Μήδες, οι οποίοι έχουν έρθει διεκδικώντας την κατάργηση της πίστεώς μας, της γλώσσας μας, της παραδόσεώς μας.[...] Μεγάλο μέρος της ευθύνης για τη διαφύλαξη αυτής της ταυτότητας και αυτής της ιδιοπροσωπίας και αυτής της εθνικής και πνευματικής συνειδήσεως του λαού μας, πέφτει επάνω στους ώμους τους ιδικούς μας, στους ώμους της Εκκλησίας, η οποία πάντοτε μέσα στο διάβα των αιώνων υπήρξε ο θεματοφύλακας αυτών των πανανθρώπινων αξιών, οι οποίες εδώ σε αυτόν τον τόπο γεννήθηκαν.»* (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2002, σελ. 39) Με την αναφορά των Περσών, ο Αρχιεπίσκοπος «“φωτογραφίζει”» τους Ευρωπαίους, και με την αναφορά στους «“μηδίσαντες”» τους εγχώριους πολιτικούς, οι οποίοι είναι υπέρ της διαγραφής του θρησκευματος από τις ταυτότητες. Το θέμα της αναγραφής στις αστυνομικές ταυτότητες παίρνει εθνικές διαστάσεις, τόσο μεγάλες, που γίνεται παρομοίωση με τα Μηδικά.

Στο τεύχος 29, τον Μάρτιο του 2001 (Η Ελληνορθόδοξη Ταυτότητά μας και η Επανάσταση του 1821) γίνεται εκτενής αναφορά στον εορτασμό της εθνικής εορτής της 25ης Μαρτίου. Το φυλλάδιο εξιστορεί τα προεπαναστατικά κινήματα, καθώς επίσης υπενθυμίζει τον σημαντικότερο ρόλο της Εκκλησίας ως πνευματικής δύναμης του Ελληνισμού κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Το φυλλάδιο καταλήγει επισημαίνοντας την πίστη των αΑγωνιστών, οι οποίοι έκαναν τον πόλεμο *«Δια του Χριστού την πίστην την Αγίαν, και της Πατρίδος την Ελευθερία»*.

Το κείμενο από μόνο του δεν έχει κάτι το φονταμενταλιστικό, αν και ορισμένες απόψεις του μπορεί να επιδέχονται μίας δεύτερης ή τρίτης ιστορικής και κριτικής ανάγνωσης. Αυτό που έχει σημασία όμως είναι πως, πρώτον, αυτό το φυλλάδιο έχει ορισμένες εκφράσεις οι οποίες είναι ξεκάθαρα αντιθετικές με την κοσμικότητα (και πίσω από αυτό το επίθετο κρύβεται ένας βαθύτερος αντίπαλος της φονταμενταλιστικής πίστης, ο Διαφωτισμός), και, δεύτερον, αυτά λέγονται σε εκείνη

την περίοδο όπου το ζήτημα των Ταυτοτήτων έχει φτάσει στην πιο έντονή του φάση, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ένα όπλο στην φαρέτρα της επιχειρηματολογίας της Εκκλησίας. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στην τελευταία παράγραφο, όπου η άρρηκτη σύνδεση της Ορθόδοξης Παράδοσης και του Έθνους στο σήμερα δεν χωράει αμφιβολίες. Οι εν λόγω εκφράσεις είναι οι εξής: ««[(Μιλώντας για τον Κολοκοτρώνη και τους άλλους αγωνιστές)] Αυτοί οι άνδρες μας χάρισαν την λευτεριά μας, που δεν έκαναν ορθολογιστικές σκέψεις, αλλά με την βαθιά πίστη τους είχαν την προστασία του Θεού»» και, στην τελευταία παράγραφο, ««Αυτή υπήρξε και είναι η πίστη και η δύναμη του ελληνικού λαού, η Ορθοδοξία κιβωτός της σωτηρίας του και σωτήρα του Γένους πανθομολογουμένη και διόλου ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο της συντριπτικής πλειονότητας των Ελλήνων, αλλά χαρακτηριστικό, συστατικό σπουδαίο της συνείδησης και της ταυτότητάς τους»» (Ιερά Σύνοδος, 2001).

Στο τεύχος 30, τον Σεπτέμβριο του 2001 (Ανάγκη διαλόγου- Όχι αντιμαχιών για το θέμα των ταυτοτήτων), σε όλο το κείμενο, γίνεται πολλάκις η αναφορά στον Λαό -με λάμβδα κεφαλαίο- με πολλά διαφορετικά συνοδευτικά επίθετα (ο πιστός Λαός, ο Λαός του Θεού, ο Ελληνικός Λαός, ο κυρίαρχος Λαός) και μέσα στο κείμενο γίνεται άρρηκτη σύνδεση της Εκκλησίας με τον Λαό, επομένως, των θεμάτων που καλείται να αντιμετωπίσει η Εκκλησία για τον Λαό, και με στήριγμα τον Λαό (Ιερά Σύνοδος, 2001). Το ίδιο ισχύει και αντιστρόφως, καθώς ο Λαός μπορεί να στηρίζεται στην Εκκλησία για την βοήθειά της, καθώς αποτελεί υποχρέωσή της η βεβαία ανταπόκρισή της.

Τον Αύγουστο του 2002, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος παρευρέθηκε στον εορτασμό της “Παναγίας Σουμελά”. Ο ίδιος «[...] τόνισε ότι είμαστε απόγονοι ηρώων και δεν πρέπει να ξεχνάμε την Ορθόδοξη Πίστη μας, που αποτελεί αγκωνάρι, στο οποίο μπορούμε να στηριχθούμε, την παράδοση, που μας διδάσκει να σεβόμαστε τον άλλο σαν εικόνα του Θεού, και να είμαστε ανεκτικοί απέναντί του, την οικογένεια, η οποία είναι ένας ανθεκτικός πυρήνας, [...] και την πατρίδα, που ποτέ, όπως χαρακτηριστικά σημείωσε, δεν μας ζήτησε να φτάσουμε στα άκρα του εθνικισμού. “Μπορεί να είμαστε κοσμοπολίτες, μπορεί να είμαστε Ευρωπαίοι, αλλά πάνω απ’ όλα είμαστε Έλληνες”, είπε ο Μακαριώτατος, τονίζοντας ότι αυτό είναι τίτλος τιμής. “Είμαστε Ευρωπαίοι στην καταγωγή, αλλά πρέπει να γνωρίζουμε την ταυτότητά μας”» (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2002, σελ. 612)

Στο τεύχος 40 των κειμένων *Προς τον Λαό*, τον Δεκέμβριο του 2005 (Ενημέρωση για τις αληθινές επιδιώξεις της προτάσεως για χωρισμό Εκκλησίας-Κράτους) γράφεται: «*Λόγω της γνωστής από έτη χρεωκοπίας πολλών ιδεολογιών, κατασκεύασαν το νέο ιδεολογικό τους λάβαρο της αποδυναμώσεως της χριστιανικής πίστεως με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος μιας ΑΘΕΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ, και, δυστυχώς, τον συνακόλουθο διχασμό ενός ολόκληρου λαού. ΔΙΧΑΣΜΟ, που όπως φαίνεται, αρκετοί εκτός Ελλάδος, διαρκώς τον επιθυμούν και καταχθόνια τον σχεδιάζουν*» (Ιερά Σύνοδος, 2005).

Σε αυτό το σημείο γίνεται πάλι απόλυτα συνωμοσιολογικός ο λόγος του κειμένου, προσπαθώντας να ανιχνεύσει προθέσεις και να αποδώσει ευθύνες. Λίγο πιο κάτω, στην ίδια σελίδα, επίσης αναφέρεται: «*Οι προτάσεις – απαιτήσεις που είδαν το φως της δημοσιότητας, δεν αποβλέπουν στον “χωρισμό”, αλλά στην ετοιθελική και βάνανση μετατροπή της Ελλάδος σε ΑΘΡΗΣΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ χωρίς βέβαια την έγκριση του Ελληνικού Λαού*». Το τεύχος 40 αποτελεί έναν κείμενο με έξαρση στα στοιχεία του φονταμενταλισμού και εντονότατη αίσθηση της συνωμοσιολογίας. Ο διαχωρισμός Εκκλησίας- Κράτους αποδίδεται στις προθέσεις ορισμένων να επιβάλλουν την «*Αθεΐα*»- σημείο που δείχνει πως στο σκεπτικό της φονταμενταλιστικής λογικής, η κοσμικότητα ταυτίζεται συγχέεται με την αθεΐα.

Στο τεύχος 41, τον Μάρτιο του 2006, (Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Αξία της Πατρίδος) γίνεται η σύνδεση της Ορθοδοξίας με την αξία και την αγάπη του Έθνους των Ελλήνων. Μέσα από βιβλικά χωρία και πατερικά κείμενα γίνεται η θεμελίωση της άποψης, βασισμένη πάνω στην αυθεντία του λόγου. Για την Εκκλησία, ο «*υγιής πατριωτισμός*» (Ιερά Σύνοδος, 2006, σελ.3) έχει την δεύτερη θέση στην ιεραρχία των αξιών της ζωής, μόνο πίσω από την πρώτη και απόλυτη θέση του Θεού. Στη σελ. 3 γράφεται: «*Η Ορθόδοξος Εκκλησία απορρίπτει τον ρατσισμό, τον εθνοφυλετισμό και την εθνική αλαζονεία, καταφάσκει όμως και αποδέχεται τον υγιή πατριωτισμό, δηλαδή την άμυνα και τους απελευθερωτικούς αγώνες υπέρ της Πατρίδος και της δικαιοσύνης.[...] Η εναρμόνιση της Ελληνικής Εκκλησίας με την αγάπη για την Πατρίδα φαίνεται σε όλη την ιστορία της και ιδίως στους χρόνους της Τουρκοκρατίας*» (Ιερά Σύνοδος, 2006). Αυτά γράφονται με αφορμή την εθνική επέτειο της 25η Μαρτίου του 1821.

Κεφάλαιο 4: Αμφισημίες και παραδοξότητες στον αντιευρωπαϊκό και εθνικιστικό λόγο της περιόδου 2000-2008

Θα πίστευε κανείς πως η εισχώρηση φονταμενταλιστικών στοιχείων στον επίσημο λόγο τόσο της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας, όσο και του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, ήταν ένα φαινόμενο το οποίο κυριαρχούσε σε όλες τις πτυχές και τα θέματα των λόγων. Ωστόσο η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, δεν υποστηρίζει ένα τέτοιο συμπέρασμα.

Εξετάζοντας τα κείμενα που βρίσκονται στο περιοδικό «Εκκλησία» , καθώς και τους λόγους «Προς τον Λαό» ο ερευνητής έρχεται αντιμέτωπος με πολλές αμφισημίες και παραδοξότητες όσον αφορά τις τοποθετήσεις της Εκκλησίας και του Αρχιεπισκόπου, καθώς αυτές τείνουν να διαφοροποιούνται ριζικά ανάλογα με τον αποδέκτη του μηνύματος, την περίοδο και τον τρόπο έκφρασής τους, ακόμα κι αν ο λόγος αφορά το ίδιο ζήτημα. Εν ολίγοις, ενώ κάποιος θα περίμενε ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος και οι επίσημες τοποθετήσεις της Εκκλησίας να είναι ολοκληρωτικά ή ήπια φονταμενταλιστικές, μιας και αυτός ήταν ο κανόνας στα εθνικά θέματα και στα διεθνή, αυτό δεν συμβαίνει, και στη συνέχεια δίνονται τα παραδείγματα που υποστηρίζουν αυτή την αντιφατική πραγματικότητα.

4.1. Αμφισημίες και παραδοξότητες στον λόγο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου

Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος σε ομιλία του τον Ιανουάριο του 2001 προς τους Έλληνες Ευρωβουλευτές με τίτλο «Η πορεία και ο ρόλος της Εκκλησίας στην Ευρώπη του 21ου αιώνα» ανάμεσα σε πολλά αμφίσημα και διαφορετικά μεταξύ τους μηνύματα, λέει: *«Πάντοτε, αλλά ιδιαίτερα στην Ευρώπη του 21ου αιώνα, εθνικισμοί και εκκοσμικευμένοι ανταγωνισμοί ισχύος δεν έχουν καμία θέση στις Χριστιανικές Εκκλησίες. Τώρα είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά η ώρα της αγάπης, της ειρήνης, της συνεργασίας. Αυτό έχουν ανάγκη οι λαοί της Ευρώπης, και θα φανούμε ανάξιοι των περιστάσεων, αν δεν ανταποκριθούμε ως χριστιανοί στην ανάγκη τους αυτή.»* (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2001, σελ. 99)

Το κείμενο είναι γεμάτο με αμφιβολίες σχετικά με την πορεία της ΕΕ και τον ρόλο της στον σύγχρονο κόσμο. Αντιπαραβάλλεται συχνά η διάσταση του εθνικού με τον ευρωπαϊκό παράγοντα, από τον οποίο δικαιολογημένος και δικαιωμένος βγαίνει ο εθνικός. Ωστόσο, αυτό δεν εμποδίζει τον ομιλητή στα συμπεράσματά του να μιλάει με διπλή γλώσσα, και να δίνει την εντύπωση πως αυτή η συγκεκριμένη θέση του είναι η πάγια τοποθέτησή του.

Ενώ ο φονταμενταλιστικός λόγος πολλές φορές κάνει ρατσιστικές αναφορές, στο τεύχος Μαρτίου του 2001 γίνεται αναφορά στο παραδοσιακό έθιμο της καύσης του Ιούδα. Η Ιερά Σύνοδος με εγκύκλιο της το 1891 καταδίκασε ανοιχτά το έθιμο ως ρατσιστικό και αντιχριστιανικό. Παρόμοιες εγκύκλιοι για το ίδιο θέμα βγήκαν το 1910 επίσης, και το 1918. Είναι ενδιαφέρον πως αυτές οι υπενθυμίσεις γίνονται την ίδια περίοδο που η κόντρα μεταξύ εκκλησίας- κράτους αναδείκνυε διάφορα εθνικιστικά και αντιευρωπαϊκά επιχειρήματα (Χαραμαντίδης, 2001, σελ. 222).

Στην ίδια περίοδο έξαρσης των θεμάτων του εθνικισμού και του αντιευρωπαϊσμού ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος στην Ημερίδα που διοργάνωσε το εργαστήριο Ελεύθερων Σπουδών I.S.T. Studies με θέμα «Η Παγκοσμιοποίηση πέρα από την ουτοπία» έδωσε ομιλία με τίτλο «Παγκοσμιοποίηση: Νέοι ορίζοντες ή απώλεια προσανατολισμού.» Η παγκοσμιοποίηση για τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο θεωρούνταν ο «“δούρειος ίππος” της άλωσης της εθνικής ελευθερίας, όπως φαίνεται ξεκάθαρα μέσα στο κείμενο. Μέσα στο ίδιο κείμενο, ωστόσο, αναφέρει: «Ας ξεκαθαρίσουμε λοιπόν, ότι η Εκκλησία της Ελλάδος δεν προωθεί την καλλιέργεια του εθνικισμού. Αγαπούμε την πατρίδα μας και τον Ελληνισμό, χωρίς φυλετισμούς, χωρίς να υποτιμούμε τους άλλους λαούς, χωρίς ξενοφοβίες.[...] Τιμά την προσφορά και τα χαρίσματα του Ελληνισμού, ουδέποτε όμως απεσιώπησε την προσφορά και τη συμβολή άλλων λαών. Κι αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η Εκκλησία μας στηρίζει με τόση θερμή την πολιτική ένωση της Ευρώπης, γνωρίζοντας πως αυτή η ένωση συνεπάγεται τον περιορισμό της εθνικής μας κυριαρχίας.» (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2001, σελ. 501)

Στο ανακοινωθέν της 7η Ιουλίου του 2001 η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας τοποθετείται αναφορικά με τα Δικαιώματα των Γυναικών και τις Ίσες Ευκαιρίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου: «Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά ιδιαιτέρως την Γυναίκα στο πρόσωπο της Υπεραγίας Θεοτόκου και όλων των γυναικών Αγίων της Εκκλησίας μας.

Επίσης η Εκκλησία μας είναι εναντίον κάθε φονταμενταλισμού από όπου και αν προέρχεται. Η Εκκλησία προτείνει στον άνθρωπο μια ζωή γεμάτη αγάπη, επιείκεια, ανεκτικότητα και ταπεινοφροσύνη. Επίσης τονίζει ότι οι κίνδυνοι στις σύγχρονες κοινωνίες δεν προέρχονται μόνο από τη δράση ορισμένων σεκτών και θρησκευτικών ομάδων, αλλά και από τις φονταμενταλιστικές ιδεολογίες, είτε αυτές είναι πολιτικές, είτε φιλοσοφικές, είτε κοινωνικές.»(Ανακοινωθέν της Ι.Σ.Ι., 2001, σελ. 531) Φαίνεται πως ο φονταμενταλισμός είναι κάτι σαφώς κατακριτέος, όμως η ίδια η Εκκλησία δεν αντιλαμβανόταν ως φονταμενταλιστική τη στάση που κράτησε εκείνη την περίοδο σε εθνικά και ευρωπαϊκά ζητήματα.

Τον Ιούλιο του 2001, ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλος επισκέφθηκε το Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίου Δικαίου και έκανε τις εξής δηλώσεις, οι οποίες ήθελαν να υπενθυμίσουν στους παρευρισκομένους τον ξεκάθαρο ευρωπαϊκό προσανατολισμό της Εκκλησίας, μία στάση η οποία, όπως φανερώνουν οι τοποθετήσεις σχετικά με το υπό συζήτησιν Ευρωσύνταγμα και οι οποίες ελέχθησαν με αφορμή το Θέμα των Ταυτοτήτων, ήταν, τουλάχιστον, αμφισβητήσιμη:

«Η Ευρωπαϊκή Ένωση διαφυλάσσει την πνευματική και την πολιτιστική ιδιαιτερότητα κάθε κράτους- μέλους της, την αυτοσυνειδησία των λαών που την συναποτελούν και την πολυμορφία των παραδόσεών μας. Η παρακαταθήκη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η εθνική μας ταυτότητα, η ιστορία και η παράδοσή μας. Αυτά προσδοκούν από εμάς οι Ευρωπαίοι και γι' αυτά μας σέβονται. Εάν εμείς απεμπολήσουμε την ταυτότητά μας, τότε θέτουμε σε κίνδυνο την επιβίωσή μας. Δεν είμαστε σωβινιστές, δεν είμαστε εθνικιστές. Άπαγε της βλασφημίας. Αγαπάμε την πατρίδα μας, αναγνωρίζοντας όμως ταυτόχρονα την πολύτιμη συμβολή και συνεισφορά όλων των λαών στο παγκόσμιο γίνεσθαι.» (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2001, σελ. 621)»

Τον Δεκέμβριο του 2001, με την εγκύκλιο 2722, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος ενημερώνει τους πιστούς για το θέμα των Ταυτοτήτων και κάνει μία αναδρομή στο έτος που φεύγει, όσον αφορά τη δράση της Εκκλησίας. Σε όλη την εγκύκλιο γίνεται φανερό η στάση της Εκκλησίας, και έκδηλη η πρόθεσή της να συνεχίσει την διεκδίκηση της προαιρετικής αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες. Ο λόγος μέσα στο κείμενο είναι οξύς και έχει σαφή στόχο την κυβέρνηση

και τις πολιτικές της αναφορικά με το φλέγον ζήτημα. Προς το τέλος, ωστόσο, γίνεται η εξής δήλωση, η οποία έρχεται σε αντίφαση με τα προηγούμενα λεχθέντα:

«Οι διεθνείς συγκυρίες υπαγορεύουν σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, την ανάγκη διασφάλισης της ενότητας και της συσπειρώσεως όλων, γεγονός στο οποίο η Εκκλησία, ως πνευματικός παράγων κοινωνικής συνοχής, πολιτισμού και πρόοδου, μπορεί να συμβάλλει κατά τον πιο αποτελεσματικό και ουσιαστικό τρόπο, με την αγάπη που δείχνει στον κάθε άνθρωπο, ανεξαρτήτως φυλής, γλώσσας ή θρησκείας, και μακριά από κάθε είδους φονταμενταλισμού, ρατσισμού ή ξενοφοβίας.» (Εγκύκλιος 2722, Ι.Σ.Ι., 2001, σελ. 937)»

Οι αμφισημίες και οι παραδοξότητες γίνονται πολύ εμφανείς όταν αντιπαραβάλλει κανείς τα κείμενα του περιοδικού *«Εκκλησία»* που δεν έχουν γραφτεί από τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, αλλά από άλλους ιερείς και επιστήμονες, με αυτά που φέρονται ως ομιλίες του ή εισηγήσεις του ή κείμενά του. Η τοποθέτησή τους σε ζητήματα που άπτονται των εθνικών ή ευρωπαϊκών θεμάτων – και τέτοια βρίσκει κανείς πολλά, όπως για παράδειγμα το *«25 χρόνια της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το μέλλον της Ευρώπης. Η περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδος»* του Κωνσταντίνου Ζορμπά, θεολόγου και κοινωνιολόγου (Ζορμπάς, 2006) , το *«Εκκλησία Έθνος και Πατρίδα: Ερμηνείες και παρερμηνείες»* του Αρχιεπισκόπου Μάρκου Βασιλάκη (Βασιλάκης, 2006) - απέχει πολύ απ' το να βρίσκεται σε σύμπνοια με τις ιδέες ή τις τοποθετήσεις ή τον τρόπο έκφρασης του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Απέχουν από συγκεκριμένες πολιτικές ιδέες και δεν είναι μαχητικά κείμενα με την σημασία της απόρριψης ή της αμφισβήτησης, ούτε εμφορούνται από εθνικιστικές ή αντιευρωπαϊκές ιδέες.

Εξίσου έκδηλες είναι οι αμφισημίες και οι παραδοξότητες που παρατηρούνται στον ίδιο τον λόγο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Οι παράγοντες οι οποίοι διαφοροποιούν τις τοποθετήσεις του, οι οποίες κυμαίνονται από ακραίες επιθέσεις με έντονα στοιχεία ριζικής αμφισβήτησης, μέχρι ήπιες παρατηρήσεις οι οποίες είναι ανοιχτές στον διάλογο και την διαφορετικότητα, φαίνεται πως είναι ο χώρος, ο χρόνος, ο αποδέκτης του μηνύματος και οι χρονικές/ θεματικές συγκυρίες κατά την οποία εκφράζεται ο εκάστοτε λόγος.

Τον Δεκέμβριο του 2003, σε ομιλία του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, βλέπουμε μια πολλή ενδιαφέρουσα εξέλιξη του ευρωπαϊκού- αντιευρωπαϊκού λόγου

του. Όπως είπαμε και παραπάνω, η αντι- ευρωπαϊκή ρητορική επικεντρώνεται σε ορισμένες πτυχές της Ευρώπης, και τροφοδοτείται από την απουσία της θρησκευτικής αναφοράς της ΕΕ. Όταν όμως βγούμε από αυτό το πλαίσιο αναφοράς, η Ευρώπη και η ΕΕ δεν αντιμετωπίζονται ως εχθρικές. Τουναντίον, είναι τα σημεία αναφοράς και προόδου. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό. Μιλάει για την παγκοσμιοποίηση αφ' ενός και τους κινδύνους που ελλοχεύουν εντός της διαδικασίας αυτής. Αφ' ετέρου, αμέσως παρακάτω, γίνεται λόγος περί της ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ. Εδώ λοιπόν, η Ευρώπη και η ΕΕ αποτελεί το measuring steak μέσω του οποίου πρέπει να κριθεί αν μπορεί να μπει στην ΕΕ ή όχι:

«Ο Μακαριώτατος αναφέρθηκε επίσης στο πνεύμα της παγκοσμιοποίησης που επικρατεί, το οποίο, όπως είπε, θέλει να μας επιβάλλει να μη θυμόμαστε τίποτε από αυτά που συνθέτουν το παρελθόν, να γίνουμε δηλαδή ένας λαός απονευρωμένος, χωρίς παράδοση, ταυτότητα και ιστορία. Όμως κανένας λαός της Ευρώπης δεν είναι διατεθειμένος να απαρνηθεί την ιστορία του.»

Αυτά περί της παγκοσμιοποίησης. Περί της εισόδου της Τουρκίας στην ΕΕ, αναφέρει λέει, στο σημείο που τιτλοφορείται «*Επιδιώκουμε τον εξευρωπαϊσμό της Τουρκίας*»: «*Εμείς οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί σεβόμαστε όλους τους λαούς του κόσμου και ασφαλώς και τον γειτονικό τουρκικό... Θέλουμε μια Τουρκία με δημοκρατικές ευαισθησίες και ευρωπαϊκές πρακτικές. Και πρέπει να επιδιώξουμε τον εξευρωπαϊσμό της.*» (Εκκλησιαστικά Χρονικά, 2003, σελ.926) Εδώ η Ε.Ε. έχει τον χαρακτήρα της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η αντιφατικότητα όμως είναι έκδηλη, και, απ' ό, τι φαίνεται, αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό της σκέψης του.

Αυτές οι παραδοξότητες και οι αντιφάσεις, οι οποίες εκδηλώνονται όταν απευθύνονται σε διαφορετικό κοινό και όταν οι περιστάσεις αλλάζουν, απ' ό, τι φαίνεται, δεν οδήγησαν στην υιοθέτηση μίας και μοναδικής τοποθέτησης περί των πραγμάτων, εν προκειμένω, δεν υιοθετήθηκε μία αμιγώς εθνικιστική ή αντιευρωπαϊκή ρητορική. Ένας συνεπής λόγος, λιγότερο ή περισσότερο, κάποια στιγμή αποφασίζει πως η τοποθέτηση η οποία θα επικρατήσει, πρέπει να είναι η τάδε ή η δείνα, οπωσδήποτε όμως δεν θα πρέπει να είναι ανακόλουθη. Οι ανακολουθίες αυτές ακυρώνουν, αργά ή γρήγορα, την εγκυρότητα του μηνύματος. Είναι επίσης σύνηθες, οι ανακολουθίες να ρίχνουν μια σκιά αμφιβολίας σχετικά με τις προθέσεις εκείνου που εκφράζει τις απόψεις του. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, δείχνουν το

μέγεθος της ελκτικής στρατηγικής, κυρίως του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, αναφορικά με τα εθνικά και τα διεθνή θέματα. Στρατηγική η οποία φαίνεται πως αποτέλεσε την επιτυχημένη επικοινωνιακή προσέγγιση του με τους πολίτες και τους πολιτικούς, διότι άφηνε ή έδινε την εντύπωση πως υπάρχουν περιθώρια διαλόγου.

Κεφάλαιο 5: Επίσημος Εκκλησιαστικός λόγος της περιόδου 2008-2018

Η περίοδος κατά την οποία εξετάστηκαν οι εξάρσεις και οι υφέσεις του φονταμενταλιστικού λόγου συνδέεται με την ηγεσία του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Από την ενθρόνισή του το 1998, μέχρι τον θάνατό του το 2008, πολλά ζητήματα ανέκυψαν και η Εκκλησία της Ελλάδος βρισκόταν μονίμως σε κατάσταση ανάγκης επίλυσης διαφόρων προβλημάτων και θεμάτων.

Ύστερα, όμως, από τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου τον Ιανουάριο του 2008, την εκλογή του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου ως διαδόχου του (2008-) και ύστερα από την συνειδητοποίηση της Οικονομικής Κρίσης στα μέσα προς τα τέλη του 2008, ο επίσημος λόγος γίνεται πολύ πιο ποιμαντικός απ' ότι προηγουμένως. Χάνει την πολιτική του μαχητικότητα που μέχρι πρότινος είχε, σταματάει να τοποθετείται ενεργά επί των εθνικών και των διεθνών πολιτικο-κοινωνικών επίκαιρων θεμάτων, και επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση της νέας κοινωνικής κατάστασης στο εσωτερικό της χώρας (Makris και Bekridakis, 2013).

Ουσιαστικά, δεν υπάρχουν φονταμενταλιστικά στοιχεία στον επίσημο λόγο της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά το διάστημα 2008-2018. Αυτό οφείλεται αφ' ενός στο ότι η κατάσταση στην χώρα άλλαξε, τόσο σε πολιτικό επίπεδο, όσο και σε οικονομικό. Οι εξωτερικοί παράγοντες έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην διαμόρφωση του πλαισίου αναφοράς. Αφ' ετέρου, όμως, οφείλεται και στην προσωπικότητα του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου. Ο χαρακτήρας του είναι εκ διαμέτρου αντίθετος από αυτόν του προκατόχου του.

Αυτό που έχει σημασία από ερευνητικής απόψεως είναι να καταδειχτούν οι παράγοντες που οδηγούν σε αμφισημία τον επίσημο εκκλησιαστικό λόγο το διάστημα 2000-2018. Τα χαρακτηριστικά της περιόδου της αρχιερατείας του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου δεν δίνουν στοιχεία με φονταμενταλιστικές αναφορές ή εξάρσεις. Έτσι, το μεγαλύτερο κομμάτι ανάλυσης φονταμενταλιστικού λόγου αναφέρεται στην περίοδο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Στο κεφάλαιο 6 ακολουθεί ανάλυση των προσωπικών χαρακτηριστικών και επιλογών των δύο Προκαθήμενων της Εκκλησίας

της Ελλάδος, καθώς και ανάλυση των στάσεων τους στα ίδια ζητήματα, αναδεικνύοντας έτσι την εκ διαμέτρου αντίθετη πολιτική τους, και τον τρόπο που αυτό επηρέασε και επηρεάζει τον επίσημο λόγο της Εκκλησίας.

Κεφάλαιο 6: Αμφισημία του επίσημου εκκλησιαστικού λόγου της περιόδου 2000-2018

Η χάραξη μιας πολιτικής συνδιαμορφώνεται από πολλούς διαφορετικούς και ανομοιογενείς παράγοντες, παράγοντες οι οποίοι διαπλέκονται στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, δημιουργώντας μία κατάσταση σύνθετη αλλά και αυτόνομη πλέον, με τα δικά της χαρακτηριστικά και την δική της δυναμική ως σύνολο. Ένας απ' τους βασικότερους παράγοντες στη διαμόρφωση της πολιτικής, αυτός μάλλον ο οποίος δίνει τον τόνο και την ένταση της αθέτης πραγμάτωσής της, είναι ο προσωπικός χαρακτήρας των ηγετών (Κοκκινάκη, 2006).

Ηγέτης είναι το πρόσωπο εκείνο που διευθύνει όλες τις προσπάθειες και εμπνέει τους ανθρώπους γύρω του, εκείνος ο οποίος βρίσκεται στο πόστο της διαχείρισης μίας κατάστασης για έναν οργανισμό ή μία συλλογικότητα και καταφέρνει να δίνει παλμό για την επιτυχία μίας προσπάθειας. Ο ηγέτης διευκολύνει τη λειτουργία των ομάδων ως συντονισμένων και παραγωγικών συνόλων (Κοκκινάκη, 2006, σελ. 191-195). Συνήθως εμπνέει εμπιστοσύνη, και οι άνθρωποι που τον ακολουθούν νιώθουν ταυτισμένοι με τις απόψεις του, και τις υπερασπίζονται με λογικά αλλά και συναισθηματικά επιχειρήματα. Με αυτή την έννοια, ηγέτες και ηγετικές φυσιογνωμίες δεν είναι μόνον πρόσωπα της ενεργούς πολιτικής, αλλά και εξωπολιτικές προσωπικότητες οι οποίες στέκονται σταθεροί στην ιδέα της επίτευξης των στόχων του συνόλου.

Ο τίτλος του Αρχιεπισκόπου στην Ορθόδοξη Εκκλησία είναι τιμητικός, όσο και ρυθμιστικός. Ο Αρχιεπίσκοπος είναι “*Primus Inter Pares*”, πρώτος μεταξύ ίσων όσον αφορά τον ρόλο του και την ισχύ του στην Ιερά Σύνοδο και στην Εκκλησία της Ελλάδος. Είναι ο ουσιαστικός εντολοδόχος των αποφάσεων της Ι.Σ. και ο πρόεδρος της, ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την σύγκλιση της, την ενημέρωση και την διεξαγωγή της. Στην πραγματικότητα ο Αρχιεπίσκοπος έχει μεγάλη εξουσία, πολύ μεγαλύτερη από την αρχή “*Primus Inter Pares*”, και, κυρίως, έχει επιρροή στο σώμα των ιεραρχών και στις αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου. Σε καμία περίπτωση βέβαια δεν μπορούμε να πούμε ότι ο Αρχιεπίσκοπος αποτελεί κάτι αντίστοιχο με το αξίωμα, τις αρμοδιότητες και τις δυνάμεις του Ρωμαίου Ποντίφηκος, οι εξουσίες του οποίου είναι ουσιαστικά απεριόριστες.

Η αρχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας βρίσκεται στην συνοδικότητα, μία έννοια η οποία επί Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου επανήλθε και την οποία ο ίδιος, μέσω των κινήσεών του, πρόβαλλε συχνά.

6.1. Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (1998-2008)

Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος υπήρξε αναμφισβήτητα ένας εκκλησιαστικός ηγέτης με σαφή οραματισμό, μία δυναμική προσωπικότητα που ξεσήκωνε τα πλήθη με την στάση του και τα επιχειρήματά του, ένας ιεράρχης που πλησίαζε περισσότερο προς το εθνάρχη, κατά το πρότυπο του Μακαρίου μάλλον, παρά του προκατόχου του, του Σεραφεΐμ (αν και φυσικά αυτή η αναλογία είναι υπερβολική αν την κοιτάξει κανείς ρεαλιστικά).

Κατά τη διάρκεια της θητείας του, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος αντιμετώπισε μία σειρά προκλήσεων για την Εκκλησία. Το ζήτημα των Ταυτοτήτων, το υπό ψήφισιν Ευρωσύνταγμα, η επίσκεψη του πάπα στην Ελλάδα, οι τριβές με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως σχετικά με τις εκκλησιαστικές περιουσίες, καθώς και τα σκάνδαλα που συγκλόνισαν τον εκκλησιαστικό χώρο αρχής γενομένης από το έτος 2005. Όλα αυτά τα γεγονότα ανέδειξαν τον λόγο του Προκαθήμενου της Ελλαδικής Εκκλησίας, με πολλά χαρακτηριστικά φονταμενταλιστικού περιεχομένου.

Τα φονταμενταλιστικά χαρακτηριστικά της Ορθοδοξίας έχουν ήδη παρουσιασθεί στο πρώτο κεφάλαιο. Ο Χριστόδουλος τόνιζε την αδιάκοπη συνέχεια του Ελληνικού Έθνους, και έδινε τον ρόλο του απόλυτου εκφραστή του στην Ελλαδική Εκκλησία, που εμφορούνταν με το πνεύμα της Ελληνορθόδοξης Παράδοσης³. Το άνοιγμα προς την νεολαία ήταν μία απαραίτητη κίνηση για την αύξηση της επιρροής της Εκκλησίας. Το φιλολαϊκό προφίλ του ενισχυόταν συνήθως

³ «Ο Αρχιεπίσκοπος έδωσε έμφαση στην σύλληψη ότι η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία είναι ο μοναδικός φορέας της Ελληνο- Χριστιανικής παράδοσης ο οποίος (και υπό όρους, όντως) εμφυσεί ζωή, δυναμισμό και ενέργεια στην καθημερινότητα του εκκλησιαστικού βίου, όχι απαραίτητα, ωστόσο, με το να κάνει πιο συνειδητοποιημένους τους Έλληνες αναφορικά με την πίστη τους στον Χριστό, αλλά με να τους πείθει, ειδικά τους νεότερους ανθρώπους, ότι η Ορθοδοξία ήταν και θα πρέπει να είναι ένα σημαντικό κομμάτι του πολιτισμού τους και ότι θα έπρεπε να είναι περήφανοι, όσο και υποστηρικτικοί προς αυτό. Επίσης, ο Αρχιεπίσκοπος είδε τον εαυτό του ως το πρόσωπο εκείνο που θα μπορούσε να πραγματοποιήσει αυτή την συνειδητοποίηση στους ανθρώπους με έναν επιτυχή τρόπο.» (Oulis, D., Makris, G. and Roussos, S., 2010, σελ. 196)

από αφήγηση ανεκδότων σε ανοιχτές εκδηλώσεις, δημιουργώντας ένα άνετο, ευχάριστο και οικείο κλίμα. Η παρουσία του ήταν ταυτόχρονα ήρεμη και έντονη, οικεία και δυναμική. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως ήταν, και παραμένει ακόμα και μετά θάνατον, ιδιαίτερα δημοφιλής στα λαϊκά στρώματα, αλλά και σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας.

Τα συλλαλητήρια μπορεί να αποτελέσουν μία εκδήλωση φονταμενταλισμού, καθώς συσπειρώνουν τις φωνές των ηγετών και του λαού, και αναφέρονται σε θέματα μαζικού ενδιαφέροντος.

Για το κρίσιμο Θέμα των Ταυτοτήτων η Ιερά Σύνοδος και ο Αρχιεπίσκοπος αποφάσισαν λαοσυνάξεις- συλλαλητήρια, ένα στην Θεσσαλονίκη, στις 14 Ιουνίου 2000, και ένα στην Αθήνα, στις 21 Ιουνίου. Η συμμετοχή του λαού ήταν μαζική, και αριθμήσε εκατοντάδες χιλιάδων κόσμου, φτάνοντας ίσως – σύμφωνα με εκτιμήσεις- το εκατομμύριο. Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος ήταν ο μοναδικός ομιλητής του, ο οποίος έδινε τον τόνο και την ένταση των επιχειρημάτων. Είναι, πραγματικά, εντυπωσιακός ο διαπρύσιος λόγος του, καθηλωτική η ευφράδεια και η ευγλωττία του, αξιοσημείωτη η σύνθεση του λόγου του βασισμένη σε λογικά και συναισθηματικά επιχειρήματα⁴. Έχοντας μία φυσική θεατρικότητα, κατάφερνε να πείθει πως είναι ο μοναδικός “αυθεντικός” εκφραστής της Εκκλησίας, της Ορθοδοξίας, και του Ελληνικού Έθνους⁵.

Κατά την θητεία του ως Προκαθήμενος της Ελλαδικής Εκκλησίας, ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος άφηνε την εντύπωση πως είναι η αρχή και το τέλος της, ο εμπνευστής και ο βαθύτερος διαχειριστής της κατάστασής της, ο αδιαμφισβήτητος χαρακτήρας της ευρύτερης πολιτικής της.

⁴ Ολόκληρο το συλλαλητήριο των Αθηνών της 21ης Ιουνίου 2001, <https://www.youtube.com/watch?v=TLJ4UOV0JJc>

⁵ «Αυτή η προσπάθεια, τότε, να ανακαινίσει την σχέση Εκκλησίας- Κράτους με το να αυξήσει την σύνδεση και την εμπλοκή της πρώτης, στηριζόταν πάνω σε ένα επιχείρημα περί αυθεντικότητας, και τοποθέτησε τον νέο, ενεργητικό και ικανότατο Αρχιεπίσκοπο στο μόνο μέρος που ήξερε και εμπιστευόταν, στο παρελθόν. Επανακαλύπτοντας τον παραδοσιακό του ρόλο με σκοπό να ανασυνθέσει και να αναζωογονήσει το παρόν, ο Χριστούδουλος στράφηκε στην ανάπτυξη ενός από τις πιο ισχυρές αξίες της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, τον δεσμό μεταξύ του εθνικισμού και της θρησκείας, του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, των δύο πρωταρχικών δυνάμεων, οι οποίες, στο σκεπτικό του, υπηρέτησαν καλά το έθνος και την εκκλησία μέσα στο διάβα της ταραχώδους ιστορίας ήδη από τα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.» (Oulis, D., Makris, G. and Roussos, S., 2010, σελ. 207)

Αυτή η εντύπωση, η οποία είχε καλλιεργηθεί τόσο από τις καθημερινές, σχεδόν, παρεμβάσεις του σε πολλά και διάφορα ζητήματα (από ζητήματα πολιτικής μέχρι οικονομίας) , όσο και από την στήριξη που του παρείχε στις απόψεις του η απόλυτη πλειοψηφία των μελών της Ιεράς Συνόδου, ίσως τελικά έβλαψε την φήμη της Εκκλησίας, και αυτό, διότι όταν έχει καθιερωθεί ένα πρόσωπο ως ηγέτης στην συνείδηση του κόσμου, είναι πολύ αυστηρή η κριτική που θα του ασκηθεί όταν διαπιστωθεί ότι δεν είναι άσφαλτος, αλάθητος και “αναμάρτητος”. Αυτή η κριτική ασκείται όχι μόνο στο πρόσωπο του ηγέτη, αλλά και στο ευρύτερο περιβάλλον του. Τα σκάνδαλα διαφθοράς που συγκλόνισαν τον κλήρο και την χώρα, ευρύτερα, το 2005, αν και δεν άγγιξαν προσωπικά τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, είχαν τη δύναμη να αμφισβητήσουν την αξία του, καθώς στενοί συνεργάτες του Αρχιεπισκόπου (όπως ο μητροπολίτης Αττικής, Παντελεήμων) ήταν εμπλεκόμενοι σε αυτά.

Το αποτέλεσμα της σταδιακής, καθημερινής σκανδαλοθηρίας από τον τύπο ήταν να μειώνεται ο σεβασμός και η εκτίμηση προς τον θεσμό της Εκκλησίας, και, εμμέσως, και προς τον θεσμό του Αρχιεπισκόπου. Αν και ο ίδιος φάνταζε να είναι απρόσβλητος από κακοήθεις κατηγορίες, και αν και η Ιερά Σύνοδος είχε βγάλει και έντυπο *Προς τον Λαό* που υποσχόταν αυστηρή δικαιοσύνη και αποπομπή από τους κόλπους της Εκκλησίας για τους διεφθαρμένους, εκείνη η απόλυτη σχεδόν εμπιστοσύνη που υπήρχε πιο πριν προς το πρόσωπό του, και προς τον θεσμό της Εκκλησίας, δεν αποκαταστάθηκε ποτέ.

6.2. Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Β' (2008-)

Η διαφορά χαρακτήρα και πολιτικής στοχοθεσίας δεν θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη από αυτήν μεταξύ του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου και του διαδόχου του, Ιερώνυμου Β'. Πραγματικά, οι δύο άνδρες είναι ριζικά διαφορετικοί ως προς τις αντιλήψεις τους και τους στόχους τους, έχοντας εντελώς άλλα σχέδια για το παρόν και το μέλλον της Εκκλησίας. Αυτή η διαφορά, και η συνεπαγόμενη διαφορετική πραγματικότητα που υπάρχει από το 2008 και μετά, αποδεικνύει πως ο εκάστοτε Αρχιεπίσκοπος έχει νευραλγικό και πρωτεύοντα ρόλο στην διοίκηση της Εκκλησίας.

Προτού γίνει αναφορά στα χαρακτηριστικά του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου, είναι πολύτιμο να γνωρίζουμε πως ο ίδιος υπήρξε υποψήφιος για τον Αρχιεπισκοπικό θρόνο το 1998, χάνοντας τελικά την διαδοχή ύστερα από την επικράτηση του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Επίσης, δεν δίσταζε να επικρίνει τον τρόπο διαχείρισης των εκκλησιαστικών ζητημάτων επί Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, και μάλιστα, να αρθρογραφεί ανοιχτά επικρίνοντάς τον, όταν ακόμη ήταν μητροπολίτης Θηβών και Λεβαδείας⁶.

Από την πρώτη στιγμή της ενθρόνισής του θέλησε να αποστασιοποιηθεί και να μην συνεχίσει την πολιτική της “εθναρχούσης” εκκλησίας του προκατόχου του. Ενδεχομένως η εκλογή του να είχε ως στόχο την αλλαγή της πορείας της Εκκλησίας σε ένα πιο “μαζεμένο” προφίλ, με έναν Αρχιεπίσκοπο που θα ήταν διακριτικός, προοδευτικός, αλλά μη ανοιχτός στην πολιτική⁷. Αυτό που φαίνεται είναι πως ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Β’ επιθυμεί να κρατάει ένα χαμηλό προφίλ, προσφέροντας όσα και ο προκατόχός του, αν όχι και περισσότερα, λόγω της Οικονομικής Κρίσης.

Οι δύο προσωπικότητες, όπως και η Εκκλησία στο σύνολό της, είχαν διαφορετικές προκλήσεις. Η Οικονομική Κρίση που άρχισε να εκδηλώνεται στα μέσα του 2008 σηματοδότησε την μεγαλύτερη οικονομική, κοινωνική, πολιτική και αξιακή κρίση της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα, η οποία εν έτει 2018, δεν έχει ακόμη ξεπεραστεί.

Στον ενθρονιστήριο λόγο του (16.2.2008), ο νέος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος ενημέρωσε τους παρευρισκομένους, αλλά και όλο το πλήρωμα της Εκκλησίας της Ελλάδας, για το ποιες είναι οι προτεραιότητές του, ποιες οι προτιμήσεις του, και με ποια μέσα θα προβεί στην πραγματοποίησή τους. Εντός του λόγου του τοποθετήθηκε για τις νέες προκλήσεις της κοινωνίας σε ένα

⁶ «(Ο Ιερώνυμος) [...] Υπήρξε ο πρώτος επικριτής της προσπάθειας του Χριστόδουλου να επιβάλει νέα δεδομένα στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας. Με άρθρο του στην «Καθημερινή» (1.8.1999), ο Ιερώνυμος ανέπτυξε αυστηρή κριτική στον τότε αρχιεπίσκοπο, απορρίπτοντας τον τρόπο προσέγγισης του εκκλησιασματος που είχε εκείνος υιοθετήσει, κάνοντας λόγο για «ναρκισσιστικού τύπου αυτοεπιβεβαίωση», για «έκπτωση του εκκλησιαστικού λόγου σε ιδεολόγημα» και φτάνοντας να πει ότι «παρατηρείται μια εωσφορική αλλοίωση του σωτηρίου μηνύματος της Εκκλησίας» (Ψαρράς, 2018).

⁷ «Αμέσως μετά τον θάνατο του Χριστόδουλου το 2008, η Ιερά Σύνοδος εξέλεξε στον αρχιεπισκοπικό θρόνο τον εβδομηντάχρονο Ιερώνυμο Β’, έναν εμβριθή και χαμηλών τόνων άνθρωπο, εντελώς αντίθετος από τον προκατόχό του, με τον οποίο είχε μάλλον μία δύσκολη σχέση. Από πολλούς, η εκλογή του κρίθηκε ως ένας τρόπος ώστε η Εκκλησία να επανορθώσει την ζημιά που είχε συντελεστεί από την συνεχή εμπλοκή στα πολιτικά ζητήματα, και από την ζημιά που έκανε η εντύπωση των φρέσκων σκανδάλων, στα οποία εμπλέκονταν και αρκετοί επίσκοποι.» (Makris και Bekridakis, 2013, σελ. 115).

παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, για την θέση της Εκκλησίας στους κόλπους της κοινωνίας, και επισήμανε πως η Εκκλησία είναι ανοιχτή σε όποιον θέλει την βοήθειά της, για να τον στερξει. Όσον αφορά την πολιτική του προκατόχου του, μίλησε εμμέσως και πλαγίως, και κυρίως, για να τονίσει πως εκείνες οι μέρες της “πολιτικοποιημένης” Εκκλησίας, δεν θα συνεχιστούν. Συγκεκριμένα :

«[...] Τούτο σημαίνει ότι η Εκκλησία έχει καθήκον να διατυπώνει τον λόγο της όχι για να αμφισβητήσει τους θεσμούς ή να εμπλακεί σε πολιτικές και κομματικές αντιπαραθέσεις αλλά για να εκφράσει την αγωνία της, όταν αισθάνεται ότι η έκπτωση των αρχών και των αξιών υποθηκεύει το μέλλον του λαού του Θεού και απαξιώνει τα ουσιώδη του βίου του.[...] Είναι επομένως ζωτικής σημασίας ανάγκη η Εκκλησία και η Πολιτεία να πορευόμαστε εν αγάπη και ομονοία, προφυλλάσσοντας και διασώζοντας τους διακριτούς μας ρόλους, ώστε να υπηρετήσουμε από κοινού τον λαό και τη χώρα μας, με επίγνωση της διαφορετικότητας των αποστολών μας.» (Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Β', 2008, σελ. 197-198)

Το 2018 αναζωπυρώθηκε το *Μακεδονικό ζήτημα* (ή, αλλιώς, Σκοπιανό) και ο πολιτικός κόσμος της Ελλάδας βρέθηκε μπροστά σε ένα ανεπίλυτο πρόβλημα που επί δεκαετίες δεν έβρισκε γόνιμο έδαφος διαλόγου. Το αν και κατά πόσον η Συμφωνία των Πρεσπών, της οποίας η επικύρωση εκκρεμεί ακόμα όσο γράφονται αυτές οι γραμμές, είναι συμφέρουσα, και για ποιον, και με ποια ανταλλάγματα, αυτό είναι ένα ζητούμενο που δεν ενδιαφέρει την παρούσα εργασία. Μπροστά σε αυτές τις προκλήσεις όμως, τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 2018 έγιναν δύο μεγάλα συλλαλητήρια στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη, στα οποία μαζεύτηκαν πλήθη κόσμου ώστε να διαμαρτυρηθούν για την υπογραφείσα συμφωνία. Οι μνήμες γύρισαν πίσω στο 2000, όπου είχαν γίνει οι δύο λαοσυνάξεις της Εκκλησίας, με ηγετική μορφή τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο. Στο ερώτημα από δημοσιογράφους, προς τον Αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο, εάν η Εκκλησία στηρίζει αυτά τα συλλαλητήρια, η απάντησή του ήταν:

«Όλα αυτά τα θέματα (εννοώντας το Μακεδονικό ζήτημα και τα διεθνή), δεν (πρέπει να) αντιμετωπίζονται με συλλαλητήρια, με φωνές και λοιπά. Πιο πολύ να προχωρήσουμε; Υπεύθυνη είναι η Βουλή. Αυτοί θα αποφασίσουν (ενν. οι βουλευτές), αυτοί θα αναλάβουν την ευθύνη. Και να πάμε λίγο περισσότερο (πέρα). Η Βουλή δεν

βγαίνει από μόνη της, βγαίνει από τον λαό. Ο λαός λοιπόν πρέπει να σκεφτεί, να δει, να αποφασίσει, και να κάνει.⁸»

Η τοποθέτηση του είναι η ακριβώς αντίθετη από αυτήν του προκατόχου του. Μη θέλοντας να αναμειχθεί στα πολιτικά, και τονίζοντας τον ενοποιητικό για την κοινωνία και συνάμα ουδέτερο χαρακτήρα της Εκκλησίας σε τέτοια διεθνή πολιτικά θέματα, έγινε στόχος επικριτικών φωνών, οι οποίες, ενθουμούμενες το παράδειγμα του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, τον κατηγορούσαν για αδυναμία και αδιαφορία.

6.3. Η τοποθέτηση του Ιερώνυμου για την Ευρωπαϊκή Ένωση

Στο τεύχος 50 του φυλλαδίου *Προς τον Λαό* (Μήνυμα για την Ημέρα της Ευρώπης) που βγήκε τον Μαΐο του 2018 βλέπουμε ένα κείμενο τεσσάρων σελίδων, το οποίο δεν έχει καμία σχέση με τα προηγούμενα πολιτικά κείμενα που έβγαιναν επί Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Έχει προοδευτικό λόγο και εγκωμιαστική στάση απέναντι στην ΕΕ. Δίνει έμφαση στο όραμα της ενοποίησης της και στα θετικά της σημεία. Στις σελίδες 1 και 2 γίνεται γρήγορη αναφορά στα θετικά της πολιτικής της ΕΕ, και στην σελίδα 3 εκφράζονται οι τοποθετήσεις και στάσεις απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις των καιρών οι οποίες αποτελούν και για την ΕΕ ορατά και υπαρκτά προβλήματα, τα οποία, ενδεχομένως, να ξεσπάσουν άμεσα, και για αυτό χρειάζονται πρόγνωση και προετοιμασία για την αντιμετώπισή τους. Ανάμεσα στα προβλήματα είναι το δημογραφικό πρόβλημα και αυτό της διαφύλαξης της πολιτισμικής ταυτότητας. Στη σελίδα 3 προς 4 λέγεται χαρακτηριστικά:

«“ Όσοι αμφισβητούν τα επιτεύγματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι χρήσιμο να αναλογιστούν την κατάσταση που επικρατεί στις άλλες γωνίες του πλανήτη μας σήμερα, καθώς και την κατάσταση που επικρατούσε στην Ευρώπη μας λίγες δεκαετίες πριν, ιδίως αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Χρήσιμο είναι επίσης το ερώτημα ως προς τι άλλο θα μπορούσε να κάνει η Ευρώπη και τα κράτη- μέλη της αν δεν είχε ακολουθήσει την ενοποιητική προσπάθεια. Η απάντηση είναι ότι θα επικρατούσαν οι διμερείς συμμαχίες, φιλίες αλλά και αντιθέσεις μεταξύ των εθνικών

⁸ Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος για το Σκοπιανό και τα Συλλαλητήρια από το Κορωπί (Ειδήσεις ΕΡΤ1, 5/6/2018) <https://www.youtube.com/watch?v=ppcdMsmQ010>

κρατών, όπως και κατά το παρελθόν, οι οποίες κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε νέο πόλεμο με απρόβλεπτες συνέπειες, περισσότερο καταστροφικές από αυτές του τελευταίου μεγάλου πολέμου.» (Ιερά Σύνοδος, 2018).

6.4. Διαφορές απεύθυνσης *Προς τον Λαό*

Τα κείμενα *Προς τον Λαό* είναι ειδικά φυλλάδια τα οποία, όπως δηλώνει ο τίτλος τους, απευθύνονται κατευθείαν στον λαό, μιλούν με απλή και κατανοητή γλώσσα, καθώς και με κατανοητή επιχειρηματολογία. Αποτελούν μία προσπάθεια της Εκκλησίας να διευκρινίσει και να δια φωτίσει τον μέσο άνθρωπο για τα τεκταινόμενα που την απασχολούν, και να τοποθετηθεί θεολογικά/ θρησκευτικά/ χριστιανικά απέναντί τους.

Το περιεχόμενό τους αντανakλά τις θέσεις της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η συχνότητα με την οποία εκδίδονται τα κείμενα δεν είναι γνωστή. Ούτε το περιεχόμενο είναι πάντα το ίδιο, ούτε οι συνθήκες. Με άλλα λόγια, δεν είναι κείμενα με τακτική και γνωστή ύλη.

Αυτό που παρατηρείται από τα κείμενα *Προς τον Λαό* τα τελευταία 18 χρόνια, από το 2000, με την έκδοση του εντύπου αρ. 27 (Δημοψήφισμα υπέρ της αναγραφής του θρησκεύματος), μέχρι το 2018 και το έντυπο αρ. 51 (Η φιλανθρωπική διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά το έτος 2017) είναι πως τα κείμενα αλλάζουν ύφος από τότε που έγινε η ενθρόνιση του νέου Αρχιεπισκόπου, του Ιερώνυμου.

Από το έτος 2000 έως το 2008 εκδόθηκαν 17 κείμενα *Προς τον Λαό* τα οποία είχαν μία ευρεία θεματική, μιλώντας προς τον μέσο άνθρωπο για τον Θεό, για εκκλησιολογικά ζητήματα, για τα πεπραγμένα της Ιεράς Συνόδου (αρ. 31), για το κοινωνικό πρόβλημα των ναρκωτικών και την νεολαία (αρ.35), μέχρι ακόμα και για την ταινία *The Da Vinci Code* (2006), του Ron Howard, η οποία στηρίζεται στο ομώνυμο βιβλίο του Dan Brown (αρ. 42). Από τα 17 αυτά κείμενα, τα 7, (συγκεκριμένα τα υπ' αριθμόν 27, 29, 30, 31, 33, 34, 41) έχουν εν μέρει ή ως κύριο θέμα τους τα ευρωπαϊκά ή τα εθνικά θέματα, τα οποία όπως ειπώθηκε είχαν σχέση με το Θέμα των Ταυτοτήτων, το Ευρωσύνταγμα, το Έθνος και τις εθνικές επετείους. Τα

μισά, δηλαδή, σχεδόν, από τα κείμενα, άπτονται των σύγχρονων κοινωνικών και πολιτικών θεμάτων που την απασχολούν.

Αντίθετα από την πρακτική των ετών 2000- 2008, βρίσκονται τα κείμενα που έχουν εκδοθεί υπό την ηγεσία του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου. Τα κείμενα που έχουν εκδοθεί είναι 7, λιγότερα από τα μισά δηλαδή απ' ό τι με τον προηγούμενο Αρχιεπίσκοπο, από τα οποία 7, μόνο το 1, το υπ' αριθμόν 50 (Μήνυμα για την Ημέρα της Ευρώπης) είναι πολιτικού χαρακτήρα. Αλλά και αυτό δεν έχει καμία χροιά αντιευρωπαϊκής ρητορικής, το αντίθετο, εκφράζεται με θετικές σκέψεις για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Βλέπει στην ΕΕ την ευκαιρία της Ευρώπης για να προχωρήσει προς την ειρηνική και ολοκληρωμένη συνύπαρξη, χωρίς η Εκκλησία να στέκεται επικριτικά απέναντί της. Τα υπόλοιπα μιλούν για την Οικονομική Κρίση και την κρίση των αξιών της ελληνικής και της παγκόσμιας κοινωνίας (αρ.44), για την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Κρήτης (αρ. 49) καθώς επίσης και για το φιλανθρωπικό έργο και την φιλανθρωπική διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος (αρ. 45, 48, 51). Το υπ' αριθμόν 46 κείμενο μιλάει για την Ορθόδοξη Εκκλησία και την Επανάσταση του 1821, και είναι σχεδόν πανομοιότυπο με το υπ' αριθμόν 29.

Συμπεράσματα

Ο φονταμενταλισμός είναι ένα φαινόμενο το οποίο μπορεί να παρουσιαστεί σε οποιαδήποτε θρησκεία και σε οποιοδήποτε δόγμα. Στη σύγχρονη εποχή, έχει βρει τους επικοινωνιακούς τρόπους να εκφράζει την μοναδικότητά του και την υποτιθέμενη “ απόλυτη ” αλήθεια του μέσα από μία πληθώρα μέσων· την τηλεόραση, τα social media, το ραδιόφωνο, το διαδίκτυο, τον έντυπο τύπο. Ο φονταμενταλιστικός λόγος υπεραμύνεται των αρχών του, ορισμένες φορές γίνεται βίαιος και αντιθετικός, και άλλες φορές πολώνει σε διχαστικά σχήματα τα ζητήματα της πραγματικότητας που σχετίζονται μαζί του.

Ο Ορθόδοξος φονταμενταλισμός, έτσι όπως έχει εξελιχθεί μέσα στα χρόνια, έχει ως χαρακτηριστικά του την εμμονή στην Πατερική Παράδοση, την λατρεία των γεροντικών μοναχικών μορφών και την αμυντική του στάση απέναντι σε οποιαδήποτε αλλαγή μπορεί να φέρει στην ταυτότητά του ο μοντερνισμός. Ο Ελληνορθόδοξος φονταμενταλισμός, ειδικά επί της θητείας του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου (1998-2008) αμυνόταν με επιθετικό τρόπο αυτές τις θέσεις του, προσπαθώντας να αποκτήσει μία απόλυτη υπεροχή στην αντιπαράθεσή του με την κοσμικότητα, στις συνθήκες που υπαγόρευαν οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που περνούσε η χώρα από τις δεσμεύσεις της απέναντι στην ΕΕ.

Ο αντιευρωπαϊκός και ο εθνικιστικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος και του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, καθώς οι περιστάσεις που οδήγησαν στην έκφρασή τους άπτονται ευρωπαϊκών και διεθνών ζητημάτων, ευρύτερα, και εγχώριων εθνικών ζητημάτων. Ειδικότερα, η διαμαχή μεταξύ του Κράτους και της Εκκλησίας αναφορικά με το Θέμα των Ταυτοτήτων, οδήγησε την Εκκλησία σε μία συστηματοποιημένη επιχειρηματολογία, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αναφοράς, όπως είναι οι αναφορές στο έθνος, στην παράδοση, στην πίστη, στο ένδοξο παρελθόν και στην Ορθοδοξία ως πλήρη τρόπο ζωής, ως την μοναδική και αυθεντική Αλήθεια σε έναν κόσμο εξαπάτησης και αλλοτρίωσης.

Ο αντιευρωπαϊκός και ο εθνικιστικός φονταμενταλιστικός λόγος του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου έχει ως άξονες αναφοράς το έθνος, τον λαό, το

μέλλον, την νεολαία, την πατρίδα, την Ορθοδοξία και την ελληνικότητα. Ο αντιευρωπαϊκός λόγος του Αρχιεπισκόπου αντιλαμβάνεται και κρίνει την Ευρώπη με δύο διαφορετικούς προσδιορισμούς: 1) Αφ' ενός ως Δυτική Ευρώπη συλλήβδην, και, 2) ως Ευρωπαϊκή Ένωση. Δεν είναι όμως ξεκάθαρο ποια αφορμή δίνει την μία θεώρηση, και ποια αφορμή δίνει την άλλη. Ο εθνικιστικός συνδέει άρρηκτα την ελληνικότητα με την Ορθοδοξία και τον ελληνικό λαό με την Ελληνική Ορθόδοξη παράδοση.

Αρκετές φορές επί της θητείας του, η Εκκλησία ήρθε σε κόντρα με την Πολιτεία. Μέσα από αυτήν την κόντρα αναδύθηκαν έννοιες, προτάσεις και κείμενα τα οποία έχουν εθνικιστικό χαρακτήρα. Το Θέμα των Ταυτοτήτων αναδείκνυε δύο διαφορετικές αντιδράσεις με φονταμενταλιστικό υπόβαθρο: την υπεράσπιση της ταυτότητας του Εγώ/ του Ελληνισμού, μέσω μίας εθνικιστικής ρητορικής, και την αντιστικτική ταυτότητα του Άλλου/ του Ευρωπαϊκού αλλότριου, τον αντιευρωπαϊκό λόγο.

Κατά την θητεία του, διάφορα ζητήματα έστρεψαν την προσοχή του ίδιου του Αρχιεπισκόπου και της Εκκλησίας σε δυσεπίλυτα προβλήματα που ζητούσαν αντιμετώπιση. Έτσι, η φονταμενταλιστική του συμπεριφορά που αυξανόταν όταν ερχόταν σε σύγκρουση με την Πολιτεία ή με κάποιες στάσεις της ΕΕ, μειωνόταν όταν έπρεπε να αντιμετωπίσει διαφορετικές καταστάσεις. Αυτό φάνηκε στην περίπτωση της κρίσης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο (2004) όπως και στην περίπτωση της κρίσης με τα Εκκλησιαστικά Σκάνδαλα (2005). Ο λόγος γίνεται πιο εσωστρεφής, πιο διαλλακτικός, και, θα έλεγε κανείς, πιο εκκλησιαστικός και θρησκευτικός, με διακριτικότερη ανάμειξη σε πολιτικά ζητήματα και χωρίς ακραίες τοποθετήσεις. Η έκθεση της Εκκλησίας απέναντι σε παντός είδους κατηγορίες (είτε επαληθεύσιμες είτε συκοφαντικές) οδήγησε σε αμυντική στάση μία στρατηγική διεκδίκησης ενεργούς συμμετοχής, η οποία υπήρχε από την αρχή της θητείας του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου στα πολιτικά και κοινωνικά πράγματα, με στόχο την ισχυροποίηση της δυναμικής φωνής παρέμβασης της Εκκλησίας.

Η ήπια αντιθετική στάση που υιοθετήθηκε απέναντι στην ΕΕ από το 2005, έχει, πιθανότατα, δύο αιτίες: η μία σχετίζεται με τα γεγονότα στο εσωτερικό της χώρας και η άλλη με το διεθνές περιβάλλον. Πρώτον, η αποκάλυψη των εκκλησιαστικών σκανδάλων στις αρχές του 2005 δημιούργησε την ανάγκη

αποκλειστικής αντιμετώπισης, από την ίδια την Εκκλησία, αυτών των επιθέσεων· ύστερα από το ξέσπασμα των σκανδάλων, η υπεράσπιση της υπόστασής της από πραγματικές κατηγορίες ή συκοφαντικές πρακτικές, κατέστη η απόλυτη προτεραιότητα για την επικοινωνιακή της πολιτική, χωρίς να επιθυμεί να οξύνει τα πνεύματα και να τραβήξει πάνω της την προσοχή των σχολίων που θα προκαλούσαν οι τοποθετήσεις της στα πολιτικά ζητήματα.

Δεύτερον, τον Ιούνιο του 2005, μέσα από δημοψηφισματικές διαδικασίες στην Γαλλία και την Ολλανδία, η Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη απορρίφθηκε και δεν υιοθετήθηκε. Η διαδικασία για τις υπόλοιπες χώρες «πάγωσε», καθώς μία συνολική απόρριψη θα καθιστούσε την κατάσταση ιδιαίτερα δυσάρεστη, και την ΕΕ εκτεθειμένη και ηττημένη. Μετά από αυτήν την αποτυχία, ο λόγος του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου είναι πιο μετρημένος, πιο συγκρατημένος και πιο σίγουρος.

Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος υπήρξε μια έντονη προσωπικότητα, η οποία είχε πολλαπλούς στόχους για την Εκκλησία κατά τη διάρκεια της θητείας του. Σε καταστάσεις που απαιτούσαν, όπως πίστευε, την αποκατάσταση του γοήτρου της Εκκλησίας, έπαιρνε πολύ δυναμικές και σχεδόν απόλυτες στάσεις, οι οποίες οδηγούσαν την αντιπαράθεση σε έναν κύκλο ανταλλαγής πυρών με τους αντιπάλους. Είχε οραματισμούς για την Εκκλησία και για την θέση της στη σύγχρονη κοινωνία, και πολύ περισσότερο για τη σχέση της Εκκλησίας με τη νεολαία. Αυτή του η στάση είχε ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση και εκμετάλλευση φονταμενταλιστικών στοιχείων τόσο στην δράση του, όσο και στον λόγο του.

Στον αντίποδα αυτών των φονταμενταλιστικών και αντιφατικών θέσεων βρίσκεται η προσωπικότητα του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου. Ο ίδιος από τότε που ήταν Μητροπολίτης Θηβών είχε, χαρακτηριστικά, εκφραστεί κατά των συλλαλητηρίων που διοργάνωνε ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος για το θέμα των ταυτοτήτων. Ήταν ξεκάθαρα αντίθετος με τις προσεγγίσεις του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου στα κοινωνικό-πολιτικά γεγονότα και φαινόμενα. Όταν αναδείχτηκε στον ανώτατη εκκλησιαστική θέση στην Εκκλησία της Ελλάδος, απλώς άρχισε να πραγματοποιεί το πρόγραμμα του, και μέσα στα χρόνια τα οποία έχουν περάσει, δεν διαφοροποιήθηκε καθόλου από τις προϋπάρχουσες θέσεις του. Το έργο του άρχισε να αποκτά τα χαρακτηριστικά μίας ποιμαντικής που στόχο έχει την δημιουργία

προσεγγιστικού περιβάλλοντος για τους πιστούς, και ένα προφίλ της Εκκλησίας το οποίο θα επέστρεφε πίσω στον εαυτό της και στην αποστολή της. Αποστολή της Εκκλησίας σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο είναι η βοήθεια, η διακονία και η κατανόηση των εκάστοτε προβλημάτων του ποιμνίου, ανεξαρτήτως πολιτικών στοχεύσεων ή σκοπών.

Αυτή η διαφορά στην στάση των προκαθημένων της Ελληνικής Εκκλησίας δείχνει πως δεν υπάρχει ενιαία παρουσία φονταμενταλιστικής στάσης στην επίσημη Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία. Τα στοιχεία του φονταμενταλισμού στην πρώτη περίοδο που εξετάζεται ήταν συνήθη, αλλά όχι ολοκληρωτικά. Ο φονταμενταλιστικός λόγος ήταν συνεχώς παρών, αλλά δεν είχε ισχυρή συνοχή ούτε ομοιογένεια. Γι' αυτό και είναι εμφανείς οι αμφισημίες και οι παραδοξότητες του, οι οποίες συγχύζουν τον ερευνητή αναφορικά με τα πορίσματά του. Η περιπτωσιολογική εκδήλωσή του φονταμενταλιστικού λόγου, και η ένταση με την οποία εκφραζόταν, είχε ως σκοπό να κερδίσει τις εντυπώσεις σε συγκεκριμένες διεκδικήσεις. Αυτές οι διεκδικήσεις ήταν πολιτικο- κοινωνικής φύσεως, και η αλλαγή που συντελούταν στην Ελλάδα κατά την πενταετία 1998- 2003 είχε ως στόχο την εναρμόνιση της χώρας με τις απαιτήσεις και τις επιδιώξεις της ΕΕ, η οποία, ανάμεσα σε άλλα ζητήματα, ήθελε να εξασφαλίσει την προφύλαξη των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων των πολιτών της. Αυτή η πολιτική της ΕΕ φάνηκε απειλητική σε κάποιους κύκλους, όπως αυτόν της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ως προσπάθεια φίμωσης της θρησκευτικής πίστης και ως ήττα της θρησκευτικής εξουσίας από την κοσμική.

Οι αμφισημίες και οι παραδοξότητες οι οποίες εντοπίζονται στον ίδιο τον λόγο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου έχουν να κάνουν με την προσαρμογή του στο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο απευθύνεται, με την συγκυρία κατά την οποία εκφράζεται και με το περιεχόμενο της συζήτησης. Ο στόχοι του έμεναν πάντοτε ίδιοι, εκείνα τα μεγαλεπήβολα σχέδια για την πολιτική ενδυνάμωση της Εκκλησίας, τα εκφραστικά μέσα όμως έπαιρναν διαφορετική εκφραστική χροιά. Η ένταση αυξομειωνόταν ανάλογα με το διακύβευμα.

Η πορεία του λόγου του δείχνει πως δεν άλλαξε η πολιτική του ατζέντα, άλλαξαν όμως τα μέσα και το ύφος με τα οποία λέγονταν. Το Θέμα των Ταυτοτήτων ανέδειξε έναν αντιθετικό λόγο, με αρκετές αντιευρωπαϊκές αιχμές και εθνικιστικά στοιχεία, τα οποία συνέδεαν την πατρίδα με την Ορθοδοξία και τα δύο αυτά με τον

Ελληνικό Λαό. Αυτή η συνεχής επίκληση στον Λαό αναδεικνύει το λαϊκιστικό στοιχείο της ρητορικής του βάσης. Η συνωμοσιολογική προσέγγιση των εθνικών και των διεθνών ζητημάτων από την άλλη, επέτεινε την διαφορά μεταξύ των δύο μερών και δεν άφηνε περιθώρια ουσιαστικού διαλόγου. Ουσιαστικά, όμως, δεν υπήρχε διάθεση για διάλογο από κανέναν μέρος. Η Πολιτεία ήταν αποφασισμένη, και έως έναν βαθμό υποχρεωμένη, από τις δεσμεύσεις που είχε πάρει, να υλοποιήσει την προστασία των προσωπικών δεδομένων βάσει των απαιτήσεων της ΕΕ. Η Εκκλησία, από την άλλη, χαράσσοντας τις διαχωριστικές της γραμμές μέσω των ευρωσκεπτικιστικών της επιχειρημάτων, υπερασπιζόταν το δικαίωμα στην προαιρετική αναφορά του θρησκέυματος.

Ο διάλογος για το Ευρωσύνταγμα, το οποίο απέτυχε τελικά να ψηφιστεί μέσα από την απόρριψή του από την Γαλλία και την Ολλανδία (2005) σε αντίστοιχα δημοψηφίσματα, επέτεινε τον ευρωσκεπτικισμό της Εκκλησίας, αν και με πιο ήπιο τρόπο.

Βιβλιογραφία

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Αγγλόφωνη

Aeschliman, S., Marty, M. and Appleby, R. (1997). *Fundamentalisms Comprehended*. στο *Review of Religious Research*, 39(1).

Antoun, R. (2010). *The New Blackwell companion to the Sociology of Religion*. Malden, Mass.: Wiley-Blackwell.

Appleby, S. and Goodin, R. (2007). *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Ball T. and Richard D., (2011). *Πολιτικές Ιδεολογίες και το Δημοκρατικό Ιδεώδες*. Αθήνα : Τουρίκη

Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research*. New York: Hafner.

Caplan, L., (1987) *Studies in Religious Fundamentalism*, Albany, NY: State University of New York.

Demakopoulos, G. (2015). *Orthodox Fundamentalism*. [online] OrthoChristian.Com. Διαθέσιμο στο: <http://orthochristian.com/77140.html>

Grace Davie, (2010) *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Αθήνα, Κριτική

Haynes, J. (2008). *Religious Fundamentalisms*. στο *Routledge Handbook of Religion and Politics*, pp.159-173.

Heywood, A., (2005) *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα: Επίκεντρο

Hovorun, C. (2016). *Orthodox Fundamentalism: From Religion to Politics*. στο *The Wheel*, (4),pp. 54-60

Juergensmeyer, M. (2000). *Terror in the Mind of God: The global rise of Religious violence*. Berkeley: University of California Press.

Karagiannopoulou, C. (2017). *Unveiling the "Veil Debate" in the Greek Press*. στο *Studia Z Prawa Wyznaniowego*, 20, pp. 69-102

Kedourie, E. (2008). *Nationalism*. Oxford: Blackwell.

Lehmann, D. (1998). *Fundamentalism and globalism*. στο *Third World Quarterly*, 19(4), pp.607-634.

Makris, G. and Bekridakis, D. (2013). *The Greek Orthodox Church and the economic crisis since 2009*. στο *International journal for the Study of the Christian Church*, 13(2), pp.111-132.

Marty, M. E. and Scott Appleby, R. (eds) (1995) *Fundamentalisms Comprehended*, Chicago: University of Chicago Press.

Milardovic, A. (2009). “Euroscepticism in a Conflict of Ideologies of the Second Modernism”, *Euroscepticism and European Integration*, (Ed.) Krisztina Arató, Petr Kaniok, στο *Series of Political Science Research Center Forum*, Book 6, pp.39-77

Molokotos-Liederman, L. (2007). *The Greek ID Card Controversy: A Case Study of Religion and National Identity in a Changing European Union*. στο *Journal of Contemporary Religion*, 22(2), pp.187-203.

Molokotos-Liederman, L. (2003). *Identity crisis: Greece, orthodoxy, and the European Union*. στο *Journal of Contemporary Religion*, 18(3), pp.291-315.

Oulis, D., Makris, G. and Roussos, S. (2010). *The Orthodox Church of Greece: policies and challenges under Archbishop Christodoulos of Athens (1998–2008)*. Στο *International journal for the Study of the Christian Church*, 10(2-3), pp.192-210.

Papageorgiou, N. (2017). *The Left and the Church in Greece: The ambiguity of Political and Religious Domain Relations*. στο *STUDIA Z PRAWA WYZNANIOWEGO*, 20, pp.103-133.

Papastathis, K. (2015). *Religious Discourse and Radical Right Politics in Contemporary Greece, 2010–2014*. στο *Politics, Religion & Ideology*, 16(2-3), pp.218-247.

Smith, A. (1998). *Nationalism and modernism*. 1st ed. London: Routledge.

Taggart, P. (1998). *“A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems”*, στο *European Journal of Political Research*, Vol.33, pp. 363-388.

Taggart P.; Szczerbiak, A. (2002). *“The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States”*, στο *‘Opposing Europe Research Network’ Working Paper*, No.6, pp. 1-45.

Ultan, M. and Ornek, S. (2015). *Euroscepticism in the European Union*. στο *International Journal of Social Sciences*, 4(2), pp.pp. 49-57.

Ventis, H. (2018). *Fundamentalism as “Orthodoxism”*. [online] Public Orthodoxy. Διαθέσιμο στο: <https://publicorthodoxy.org/2018/07/03/fundamentalism-as-orthodoxism/>

Ελληνική

Δεμερτζής, Ν. (1996). *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλα.

Θεοδωρίδης, Π. (2004). *Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας: Έθνος, Νεωτερικότητα και Εθνικιστικός Λόγος*. Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη.

Ιωάννου, Π. (2013). *Κοινωνική θεωρία και σύγχρονος πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Καλαϊτζίδης Π.,(2007) *Ορθοδοξία και νεωτερικότητα*, Αθήνα: Ίνδικτος

Καλαϊτζίδης Π.,(2000) *Ορθόδοξος φονταμενταλισμός, στο Πίστη και φανατισμός εν έτει 2000*, Αθήνα, Ελευθεροτυπία

Καραγιαννοπούλου, Χ. (2017). *Οι σύγχρονες συγκρούσεις και το ζήτημα της "θρησκευτικής βίας"*, στο *Culture and Research*, 6.

Τσουνάκος, Ό., (2007 2η εκδ.). ...στο Κούρση Μ. (επιμ.), *Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σσ.791-794.

Μανιτάκης, Α. (2005). *Η απατηλή συνταγματοποίηση της Ευρώπης*. [online] Law-constitution.web.auth.gr. Διαθέσιμο στο: <http://law-constitution.web.auth.gr/manitakis/files/VimaEuRConstManitakis.pdf>

Νησιώτης Νίκος, *Ψυχολογία της θρησκείας*, Αθήνα: Μαΐστρος, 2006

Ψαρράς, Δ. (2018). *Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος: ο άγιος του real estate*. [online] Η Εφημερίδα των Συντακτών. Διαθέσιμο στο: <https://www.efsyn.gr/arthro/arhiepiskopos-ieronymos-o-agios-toy-real-estate>

Πηγές

Ανακοινωθέν της Ι.Σ.Ι. (2001). Ανακοινωθέν περί των Δικαιωμάτων της Γυναίκας και των Ίσων Ευκαιριών. *Εκκλησία, Ιούνιος 2001, αρ.6*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Iounios/10XRONIK.PDF

Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Β' (2008). Ενθρονιστήριο Λόγος του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμου. *Εκκλησία, Μάρτιος 2008, αρ. 3*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2008_martios.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2006). Πρόποση στο γεύμα προς τιμήν του Επιτρόπου της Ελλάδος στην ΕΕ και τους Έλληνες Ευρωβουλευτές. *Εκκλησία, Μάρτιος 2006, αρ. 3*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2006_martios.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2005). Μήνυμα για την Ημερίδα Ευρωπαϊκών Θεμάτων. *Εκκλησία, Αύγουστος- Σεπτέμβριος 2005, αρ. 8*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2005_avgoustos.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2005). Προς τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής περί των προβλημάτων των Ευρωπαϊκών Κοινωνιών. *Εκκλησία, Ιούνιος 2005, αρ. 6*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2005_iounios.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, Εκκλησιαστικά Χρονικά (2005). Ο λαός να μην καμφθεί μπροστά στις σκοτεινές δυνάμεις που απεργάζονται τον όλεθρο και την καταστροφή του κόσμου. *Εκκλησία, Ιανουάριος 2005, αρ. 1*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2005_january.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2003). Ομιλία στους Ευρωβουλευτές του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος. *Εκκλησία, Οκτώβριος 2003, αρ. 8*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_oct.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2003). Europa Nostra: Ομιλία στο Πανεπιστήμιο της Κραϊόβας. *Εκκλησία, Ιούλιος 2003, αρ. 6*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_ioulios.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2003). Ορθόδοξη Θεολογία και το Μέλλον του Οικουμενικού διαλόγου. Προβλήματα και προοπτικές. *Εκκλησία, Ιούνιος 2003, αρ. 5*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_iounios.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2003). Η παρουσία της Εκκλησίας στον ορίζοντα της Ευρώπης. *Εκκλησία, Μάιος 2003, αρ. 4*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_maios.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2002). Εκκλησιαστικά Χρονικά- Ο Μακαριώτατος στην "Παναγία Σουμελά" για τον εορτασμό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. *Εκκλησία, Αύγουστος- Σεπτέμβριος 2002, αρ. 7* Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2002-Aug03.pdf>

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2002). Δελτίον Τύπου της 10ης Ιανουαρίου 2002. *Εκκλησία, Ιανουάριος 2002, αρ. 1*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2002_IANOUARIOS/037s047.pdf

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2001). Παγκοσμιοποίηση: Νέοι ορίζοντες ή απώλεια προσανατολισμού. *Εκκλησία, Ιούνιος 2001, αρ. 6*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Iounios/4XRISTOD.PDF

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2001). Η πορεία και ο ρόλος της Εκκλησίας στην Ευρώπη του 21ου αιώνας. *Εκκλησία, Φεβρουάριος 2001, αρ. 2*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Februaris/3ANALEKT.PDF

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος (2001). Επίσκεψη του Μακαριώτατου στο Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίου Δικαίου. *Εκκλησία, Ιούλιος 2001, αρ. 7*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Ioulios/10XRONIK.PDF

Βασιλάκης, Μ. (2006). Εκκλησία, Έθνος και Πατρίδα: Ερμηνείες και Παρερμηνείες. *Εκκλησία, Δεκέμβριος 2006, αρ. 10*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2006_decembrios.pdf

Εγκύκλιος 2722, Ι.Σ.Ι. (2001). Εγκύκλιος 2722, Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας. *Εκκλησία, Δεκέμβριος 2001, αρ. 11*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_dekemvrios/3EGIKLIO.PDF

Εκκλησιαστικά Χρονικά (2001). Δελτίον Τύπου της 8η Ιανουαρίου 2001. *Εκκλησία, Ιανουάριος 2001, αρ. 1*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Ianouarios/5XRONIK.A.PDF

Εκκλησιαστικά Χρονικά (2002). Δελτίον Τύπου της 12ης Φεβρουαρίου 2002. *Εκκλησία, Μάρτιος 2002, αρ. 3*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2002_MARTIOS/04.194-221.pdf

Εκκλησιαστικά Χρονικά (2003). Επιδιώκουμε τον εξευρωπαϊσμό της Τουρκίας. *Εκκλησία, Δεκέμβριος 2003, αρ. 10*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_dec.pdf

Ζορμπάς, Κ. (2006). 25 χρόνια της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το μέλλον της Ευρώπης. Η περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδος. *Εκκλησία, Δεκέμβριος 2006, αρ. 10*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2006_decembrios.pdf

Ιερά Σύνοδος (2018). Προς τον Λαό, τεύχος 50: Μήνυμα για την Ημέρα της Ευρώπης. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/50.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2006). Προς τον Λαό, τεύχος 41: Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Αξία της Πατρίδος. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/41.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2005). Προς τον Λαό, τεύχος 40: Ενημέρωση για τις αληθινές επιδιώξεις της προτάσεως για χωρισμό Εκκλησίας- Κράτους. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/40.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2003). Διακήρυξις περί της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης. *Εκκλησία, Ιούλιος 2003, αρ. 6, Διαθέσιμο στο:* http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_ioulios.pdf

Ιερά Σύνοδος (2003). Δήλωση σχετικά με το προτεινόμενο προοίμιο στο σχέδιο Συντάγματος της Ευρωπαϊκής Ενώσεως. *Εκκλησία, Ιούνιος 2003, αρ. 5, Διαθέσιμο στο:* http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_iounios.pdf

Ιερά Σύνοδος (2003). Προς τον Λαό, τεύχος 34: Η Χριστιανική Ταυτότητα της Ευρώπης. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/34.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2003). Επιστολή της Ιεράς Συνόδου προς τον κ. Valery Giscard d'Estaing. *Εκκλησία, Μάρτιος 2003, αρ. 3, Διαθέσιμο στο:* http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_martios.pdf

Ιερά Σύνοδος (2003). Επιστολή της Ιεράς Συνόδου προς την Δήμαρχον Αθηναίων. *Εκκλησία, Μάρτιος 2003, αρ. 3, Διαθέσιμο στο:* http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_martios.pdf

Ιερά Σύνοδος (2002). Εγκύκλιος 2740: Το μέλλον της Ευρώπης και η εκκλησία της Ελλάδος. *Εκκλησία, Ιούλιος 2002, αρ. 6, Διαθέσιμο στο:* http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2002_IOYLIOS/01.465-490.pdf

Ιερά Σύνοδος (2002). Προς τον Λαό, τεύχος 33: Το μέλλον της Ευρώπης και η Εκκλησία της Ελλάδος. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/33.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2001). Προς τον Λαό, τεύχος 30: Ανάγκη διαλόγου- Όχι αντιμαχιών για το θέμα των ταυτοτήτων. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/30.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2001). Προς τον Λαό, τεύχος 29: Η Ελληνορθόδοξη Ταυτότητά μας και η Επανάσταση του 1821. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/29.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2001). Προς τον Λαό, τεύχος 27: Δημοψήφισμα υπέρ της αναγραφής του θρησκευματος. [online] Ecclesia.gr. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/prostolao/27.pdf>

Ιερά Σύνοδος (2001). Εγκύκλιος 2711. *Εκκλησία, Απρίλιος 2001, αρ. 4*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Aprilios/10EGIK27.PDF

Ιερά Σύνοδος (2001). Μήνυμα για την Ένταξη της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση. *Εκκλησία, Απρίλιος 2001, αρ. 4*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Aprilios/5GIATHNE.PDF

Παρατηρήσεις και σχόλια (2003). Η επιτυχία του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου της Εκκλησίας. *Εκκλησία, Μάιος 2003, αρ. 5*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/2003_maio.pdf

Συνοδικά Ανάλεκτα (2001). Λαμπρός ο εορτασμός της μνήμης του Ιερού Φωτίου (5-6 Φεβρουαρίου). *Εκκλησία, Φεβρουάριος 2001, αρ. 2*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Februaraios/3ANALEKT.PDF

Χαραμαντίδης, Α. (2001). Τα Μ.Μ.Ε. και η αξιοποίησή τους για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας. *Εκκλησία, Μάρτιος 2001, αρ. 3*, Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/EKKLISIA_2001_Martios/6AXAPAMA.PDF